АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы — 1969

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Үчүнчү (63-чү) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1969

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

В. И. ЛЕНИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ ГАРШЫСЫНДА

А. Гурбанов. В. И. Ленинин әсәрләриндә дил мәсәләләри . . . 3

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

С. Гулијева. Ибтидаи синифләрдә дил вә гираәт дәрсләринин әлагәли тәдрисинә даир 11

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

К. Микајылов. Азәрбајҹан дилиндән чалышмалара верилән тәләбләр вә онларын апарылмасы јоллары 20

VII—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили үзрә апарылачаг факултатив курсларын програмы 28

Н. Күнәшли. II синифдә ана дилиндән нитг инкишафы үзрә мәшғәләләрдән нүмунәләр 37

С. Әзимова. Фиридунбәј Көчәрли ана дили вә онун тәдриси һаггында 51

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Б. Бағыров. Көркәмли әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри Ҹәфәр Ҹаббарлы һаггында 59

И. Әләскәров. Ашыг Әләскәр 68

Х. Һүсејнов. «Сирләр Хәзинәси»нин тәдриси тәҹрүбәсиндән . 80

А. Ибраһимов. Мәктәбдә шифаһи-әдәби журналларын тәшкили вә апарылмасы тәҹрүбәсиндән 85

Н. Оручәлијев. Әдәбијјат тәдрисиндә техники васитәләрин тәтбиги тәҹрүбәсиндән 94

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 101

CamScanner ile tarandı

В. И. ЛЕНИНИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ДИЛ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Афат ГУРБАНОВ,
филоложи елмләр доктору, профессор.

ВЛАДИМИР Илич Ленин мисилсиз ичтимаи-сијаси хадим олмагла бәрабәр, һәм дә бөјүк алим-философдур. Владимир Илич һеч заман өз фәалијјәтини анчаг сырф дөвләт мәсәләләри илә мәһдудлашдырмамыш, дөвләт ишләри илә јанашы ону елм, инчәсәнәт, мәдәнијјәт вә саир мәсәләләр дә дәриндән марагландырмышдыр. Бир алим кими онун елми әһатә даирәси сон дәрәчә кениш вә чохчәһәтлидир. Буна көрә дә физика, кимја, астрономија, биолокија, психолокија, әдәбијјатшүнаслыг, дилшүнаслыг вә с. елмләрин әсас мәсәләләри Ленинин фәлсәфи әсәрләринин мәркәзиндә өзүнә јер тутмушдур.

Дилчилик мәсәләләринин В. И. Ленинин фәлсәфи әсәрләриндә өз һәллини тапмасы һеч дә тәсадүфи һал дејилдир. Мә'лумдур ки, ҹәмијјәтин инкишаф просеси фәлсәфәнин әсас објектләриндән биридир. Ичтимаи һадисә олан дил дә ҹәмијјәтлә бағлыдыр. Буна көрә дә бөјүк философ ҹәмијјәтин бу вә ја дикәр мәсәләләриндән бәһс едәркән онун башлыча үнсијјәт васитәси олан дилинә тохунмаја билмәз. Бу ҹәһәтдән Ленинин елми фәалијјәтиндә дил мәсәләләринин шәрһинин өз әксини тапмасы олдугча тәбии вә ганунидир.

Дил вә дилчилијә даир В. И. Лениндә һәлә кәнч икән бөјүк мараг вә һәвәс әмәлә кәлмишдир. Ленин кимназијада охујаркән дил фактларына бир дилчи кими јанашыр, ону изаһ етмәјә, ајдынлашдырмаға чалышырды.

Scanned with CamScanner

В. И. Ленинин кәнчлик илләриндән бәһс едән бачысы А. И. Улјанова —Јелизарова өз хатирәләринин бириндә дејир ки, В. И. Ленин кимназијада охујаркән «дилин хүсусијјәтләрини вә көзәлликләрини тапмағы бачаран кәнч бир дилчи»[1] кими өзүнү көстәрирди. Н. К. Крупскаја да гејд едир ки, Ленинидә һәлә кәнч икән дилчилијә даир мараг ојанмышдыр.[2]

В. И. Ленинин истәр дилә аид олан мәгалә вә чыхышларында, истәрсә дә ајры-ајры мәсәләләрлә әлагәдар сөјләнилмиш мүлаһизәләриндә дилчилијин бир сыра ән актуал вә мүрәккәб проблемләри өз әксини тапмышдыр. Дилчилијин нәзәри мәсәләләринә даир Ленин тә'лими дил вә онун ичтимаи маһијјәти, дил илә тәфәккүрүн вәһдәти, дилдә објектив вә субјектив, расионал вә емосионал чәһәтләр, дилдә форма вә мәзмун, сөзлә мәфһумун мүнасибәти, милли дилләрин јаранмасы, әдәби дилләрин инкишафы вә с. бу кими проблемләрин дүзкүн ајдынлашдырылмасына елми әсас верир.

Бир мәгаләдә дил вә дилчилик һаггында кениш вә чохчәһәтли Ленин ирсини әһатә етмәк, шүбһәсиз ки, имкан харичиндәдир. Буна көрә дә бурада Ленинин дил мәсәләләринә даир бә'зи фикирләриндән гыса шәкилдә бәһс едилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Дилчилијин ән мүһүм проблемләриндән бири дил вә онун ичтимаи характери мәсәләсидир. Дил вә онун ичтимаи маһијјәти мәсәләси узун илләр мүхтәлиф өлкәләрин алим вә мүтәфәккирләрини, психолог вә философларыны, идеалист вә материалист тәдгигатчыларыны дүшүндүрмүшдүр. Бу һагда бир-биринә охшајан вә јахуд бири дикәринә зидд олан бир чох фикирләр, мүлаһизәләр мејдана чыхмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг бу мәсәлә әсрләрлә кифајәт гәдәр изаһ едилмәмиш галмышдыр.

В. И. Ленинин зәнкин елми ирсиндә дил, онун ичтимаи маһијјәтини вә характерини реал вә ајдын мүәјјәнләшдирмәк үчүн әсаслы идејалар вардыр. Бу мәсәләләрә даир Ленин тә'лими тәдгигатчыја материалист дүнјакөрүш әсасында дүзкүн истигамәт верир. Мәсәлән, елә дил нәдир суалыны көтүрәк. Бу суала буржуа алимләри идеалист чәһәтдән јанашмыш, дили илаһијјәтлә бағлы изаһ етмәјә чалышмышлар.

[1] «В. И. Ленин һаггында гоһумларынын хатирәләри», Бакы, 1957, сәһ. 19.

[2] Н. К. Крупская. «Ленин —редактор и организатор партийной печати», Партиздат, 1932, стр. 17.

CamScanner ile tarandı

Буна көрә дә инсанларын һәјаты үчүн чох зәрури олан дилә аид әсаслы вә елми тә'риф мүәјјәнләшдирә билмәмишләр.

Дил нәдир суалына дүзкүн чаваб анчаг марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән верилмишдир. К. Маркс «...дил башга инсанлар үчүн мөвчуд олан вә јалныз бунунла да мәним өзүм үчүн дә мөвчуд олан практик реал шүурдур»— демишдир. В. И. Ленин исә бу мәсәләни даһа да инкишаф етдирмиш, дилә аид дәгиг елми тә'риф верәрәк јазмышдыр: «Дил инсанларын ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир».[1]

Һәгигәтән, дилин васитәси илә инсанлар фикир мүбадиләси едир, өз фикирләрини башгаларына дејир, башгасынын фикир вә дүшүнчәләрини дәрк едирләр ки, бунун да әсасында гаршылыглы анлашма јараныр.

Дил һаггында В. И. Ленин тәрәфиндән сөјләнилмиш тә'рифдә дилин ичтимаи һадисә олдуғу да көстәрилир. Мә'лумдур ки, әсил мә'нада үнсијјәт әламәти чәмијјәтә аиддир вә бу үнсијјәт васитәсини әмәк сајәсиндә инсанларын өзләри јаратмышлар. Елә бунун үчүн чәмијјәтин наилијјәти олан дил дә ичтимаи һадисәдир.

Ичтимаи һадисә олан дил өз тәшәккүлү дөврүндән башлајараг ичтимаи характерә малик олмушдур. Идеалист алимләр исә дили чәмијјәтдән ајры бир һадисә кими «ајдынлашдырмыш» вә онун ичтимаи характерини инкар етмишдир. Лакин марксизм-ленинизм классикләри дилин ичтимаи характерини ачмыш вә бунун һәмишә чәмијјәтлә әлагәдар олдуғуну көстәрмишләр.

В. И. Ленин дилин лап илк дөврләрдә белә ичтимаи характерә малик олдуғуну әсаслы сурәтдә сүбут етмишдир. Буржуа алимләри чәмијјәтин тарихиндән данышаркән инсанлығын «хошбәхт һәјат» дөврүнә аид әфсанә ујдурмушлар. Һәмин әфсанәјә көрә куја илк инсанлар һеч бир шејдән әзијјәт чәкмәмишләр, һәтта, онларын истифадә етдикләри дил дә башга гүввә тәрәфиндән бәхш олунмушдур. Бу фикирләрин әсассыз олдуғуна даир В. И. Ленинин «Аграр мәсәләси вә Марксын тәнгидчиләри» (1901) адлы әсәриндә кәскин чаваб вардыр. Һәмин әсәрдә дејилир: «Ибтидаи адамын өзүнә лазым олан шејләри тәбиәтдән сәрбәст бахшыш шәклиндә алдығы фикри ахмаг бир чәфәнкијјатдыр...»[2]. Даһа сонра В. И.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 408.

[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 105.

Scanned with CamScanner

Ленин бу анлајышы кениш изаһ едәрәк јазыр: «Биздән габаг һеч бир хошбәхт һәјат дөврү олмамышдыр вә ибтидаи инсанлар јашајышын чәтинликләри ичәрисиндә, тәбиәтлә мүбаризәнин чәтинликләри ичәрисиндә тамамилә боғулурмушлар»[1].

Ленинизмин бу мүддәасындан там ајдын олур ки, инсанлар һәр шеји өзләри әлдә едир, онлара дикәр гүввә тәрәфиндән һеч бир шеј бәхш олунмур. Инсанлығын һәр һансы наилијјәти кәркин әмәк нәтиҹәсиндә баша кәлир.

Марксизм-ленинизм әсаслы сурәтдә өјрәдир ки, инсанлар јарандығы дөврдән башлајараг тәбиәтә гаршы ајры-ајрылыгда дејил, биркә мүбаризә етмиш, онларын әмәји иҹтимаи характердә олмушдур. Буна әсасән дил дә коллективин сә'ји нәтиҹәсиндә, коллектив ичәрисиндә тәшәккүл тапмышдыр. Дил өз хидмәтинә көрә дә бүтүн тарих боју ҹәмијјәтин ашағы вә јухары тәбәгәләри, јахуд да бу вә ја башга инсан группары арасында һеч бир фәрг гојмамыш, синифләрә вә дикәр иҹтимаи группара аид лагејд олараг иҹтимаи характер дашымышдыр.

Дил илә тәфәккүрүн јахын вә фәргли ҹәһәтләринин тәдгиги, бунлар арасындакы әлагә вә вәһдәтин нисбәти нәзәри дилчилијин ән мүһүм проблемләриндәндир. Бу мәсәлә өз хүсусијјәтләринә көрә олдугча чәтин вә мүрәккәбдир. Елә буна көрә дә буржуа алимләри буну дилчилик елминин әһатә даирәсиндән кәнарда галан бир мәсәлә һесаб етмишләр. Онларын фикринчә, куја бу мәсәлә анҹаг фәлсәфәнин објектидир.

Материалист дилчилик исә мүәјјән етмишдир ки, дил илә тәфәккүрүн мүнасибәти мәсәләси тәкҹә фәлсәфи проблем олмајыб, дилчилијин дә мүһүм тәдгигат објектини тәшкил едир. Буна көрә дә дилшүнаслыг елми, һәм дил вә тәфәккүр, һәм дә бу вә ја дикәр дилчилик мәсәләсиндә фәлсәфә ил бағлы, онунла мүштәрәк иш көрүр.

Дил илә тәфәккүрүн мүнасибәти мәсәләси Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә өз елми һәллини тапмышдыр. В. И. Ленин бу фәлсәфи әсәриндә дил илә тәфәккүр арасында мөһкәм әлагә вә диалектик вәһдәт олдуғуну өјрәдир. Һәмин вәһдәт нәдән ибарәтдир?

1. Дил илә тәфәккүрүн вәһдәти ондан ибарәтдир ки, дил тәфәккүрсүз, тәфәккүр дә дилсиз ајрыча јарана билмәз. Бу мүддәа В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәсинин әввәлиндән ахырына гәдәр онун әсас хәттини тәшкил едир.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 5-ҹи ҹилд, сәһ. 105.

2. Һәм дил, һәм дә тәфәккүр иҹтимаи әмәк сајәсиндә бир мәнбәдән јаранмышдыр. Буна көрә дә бунларын һәр икиси иҹтимаи һадисәдир.

3. Ејни мәнбәдән доған дил вә тәфәккүр **бирликдә тәшәккүл** тапмышдыр.

4. Бу ики категоријанын һәр биринин **варлығы** дикәри үчүн зәруридир. Бунлардан бири дикәри үчүн, форма мәзмуна, мәзмун формаја зәрури олан гәдәр зәрури вә әвәзедилмәздир.

5. Фикрин јаранмасы үчүн дил илә тәфәккүрүн **гаршылыглы** фәалијјәти ваҹибдир. Бунлардан бири олмаса бејиндә фикир јаранмаз.

Бүтүн бунларла бәрабәр В. И. Ленин өзүнүн фәлсәфи әсәрләриндә тәфәккүрүн инкишаф етмәсиндә дилин хүсуси ролу олдуғуну да гејд етмишдир. Мә'лумдур ки, тәфәккүрүн инкишаф тарихи чох гәдимдир. Илк дөврләрдә ибтидаи олан тәфәккүр узун илләрин нәтиҹәсиндә инсанын елми тәфәккүрү сәвијјәсинә учала билмишдир. Бурада дил хүсуси рол ојнамышдыр. Лакин бә'зи алимләр дил илә тәфәккүрүн бу мүнасибәт вә әлагәсини ејнијјәт кими зәнн етмишләр.

В. И. Ленин тә'лиминдән там ајдын олур ки, дил илә тәфәккүрүн бу вәһдәтини ејнилик кими дүшүнмәк һеч бир ҹәһәтдән доғру олмаз. Чүнки бунлар арасында ејнијјәт јох, органик характер дашыјан мөһкәм әлагә вардыр ки, бу да һәр ики категорија арасында вәһдәт тәшкил едир.

Дил вә тәфәккүр мәсәләләрини В. И. Ленин тә'лиминә иснад етдикдә дил илә тәфәккүрүн охшар ҹәһәтләри илә бәрабәр фәргли хүсусијјәтләрә дә малик олдуғу ајдын олур. Бу фәргләр һансылардыр?

1. Дил үчүн спесифик ҹәһәт онун үнсијјәт васитәси олмасыдыр. Тәфәккүрүн сәчијјәви ҹәһәти исә варлығын үмумиләшмиш шәкилдә әкс олунмасынын јүксәк формасы олмасыдыр.

2. Дил илә тәфәккүрүн фәргләриндән бири дә одур ки, бә'зән ејни фикир дилдә бир нечә формада ифадә едилә билир; мәсәлән: дилин јарадыҹысы халгдыр, дил халг тәрәфиндән јараныр, дил халг јарадыҹылығынын мәһсулудур вә с.

3. Дил сөзләрдән вә ҹүмләләрдән, тәфәккүр исә анлајыш вә мүһакимәләрдән истифадә едир. Буна көрә дә дил илә тәфәккүрүн спесифик ҹәһәтләри сөзлә анлајыш, ҹүмлә илә мүһакимәнин мүнасибәтиндә дә ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Ленинин әсәрләриндә сөз вә анлајышла әлагәдар олан бир сыра мәсәләләр дә шәрһ олунур. В. И. Ленин сөзлә анлајышын мөһкәм вәһдәт тәшкил етдијини материалист фәлсәфәнин мүддәалары әсасында ајдынлашдырыр. Бу мәсәлә «стәкан» әшјасы үзәриндә белә изаһ едилир: «Стәкан, шүбһәсиз, һәм шүшә силиндр, һәм дә су ичмәк үчүн бир аләтдир. Лакин стәкан тәкчә бу ики хассәјә вә хүсусијјәтә, јахуд чәһәтә малик дејилдир, онун сонсуз мигдарда башга хассәләри, хүсусијјәтләри, чәһәтләри вә бүтүн галан аләмлә гаршылыглы мүнасибәти вә васитәлилији вардыр. Стәкан ағыр бир чисимдир вә атмаг үчүн дә бир аләт ола биләр. Стәкан су ичмәк үчүн јарарлы олуб-олмадығындан, шүшәдән гајрылыб гајрылмадығындан, силиндр формасында олмамасындан вә и. а. саирәдән гәтијјән асылы олмајараг пресс-па'пе дә ола биләр, тутулан кәпәнәји сахламаг үчүн габ да ола биләр, үзәриндә бәдии нәгш вә ја шәкил олан бир чисим кими дә гијмәтли бир шеј ола биләр.

Сонра. Әкәр мәнә стәкан инди бу саат су ичмәк үчүн бир аләт кими лазымдырса, онда мәнә онун там силиндр формасында олдуғуну вә доғруданмы шүшәдән гајрылдығыны билмәјин гәтијјән әһәмијјәти јохдур, лакин әһәмијјәтли чәһәти одур ки, дибн чатлаг олмасын, бу стәкандан истифадә едәркән додагларымы кәсмәсин вә и. а. Әкәр мәнә стәкан су ичмәк үчүн дејил, һәр чүр шүшә силиндр јарадығы бир ишдә истифадә етмәк үчүн лазымдырса, онда мәнә диби чатлаг олан, һәтта һеч диби олмајан стәкан да јарајар вә и. а.».[1]

Көрүндүјү кими, бурада В. И. Ленин һәм **сөзлә анлајышын, һәм дә анлајышла әшјанын** мүнасибәтини әјани изаһ едир. Ејни заманда бу мүддәалардан белә бир мүһүм нәтичә дә мејдана чыхыр ки, сөзлә анлајыш арасында вәһдәт дә вардыр. Лакин бу диалектик вәһдәт һеч дә онларын ејнијјәт тәшкил етмәси дејилдир.

В. И. Ленинин әсәрләриндә дилин лүғәт тәркиби, онун инкишаф ганунлары, тәмизлији вә саир һаггында чох гијмәтли фикирләр вардыр. Бурада дилчилик елми үчүн хүсусилә мараглы олан мәсәләләрдән бири дилин лүғәт тәркибинин инкишаф мәнбәләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә әсас верән мүддәалардыр.

Дил һаггында Ленин тә'лими дилин ики мәнбәдән истифадә едәрәк инкишаф етдијини сүбут етмәјә имкан верир.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 32-чи чилд, Б., 1952, сәһ. 88—89.

Бунлардан биринчиси дилин дахили имканы, икинчиси исә башга дилләрдән алынмалардыр.

Биринчи мәнбә — дилин өз дахили имканыдыр. Мә'лум олдуғу үзрә һәр бир дил бу биринчи мәнбә әсасында башлыча олараг јени сөз јаратмаг јолу илә инкишаф едир. Јени сөз јарадыларкән һәм семантик, һәм морфоложи вә һәм дә синтактик үсулдан истифадә олунур. Дилдәки бу просеси В. И. Ленин чох инчәлији илә мүшаһидә етмишди. О, рус дилиндә «непман» сөзүнүн мәһз јухарыда гејд олунан јоллара мувафиг јарадылдығыны вә бунун һансы мә'нада ишләндијини мүәјјән едәрәк демишдир: «Бу сөз (јә'ни «непман» сөзү— А. Г.) «јени игтисади сијасәт» демәк олан гыса «неп» сөзүнә «ман» әлавә едилмәк јолу илә дүзәлдилмишдир ки, бу да «һәмин јени игтисади сијасәт адамы вә ја нумајәндәси» демәкдир. Гәзет дилиндә илк дәфә бу сөз хырда алверчини вә ја азад тичарәтдән һәр чүр фырылдаглар үчүн истифадә едән адамы көстәрмәкдән өтрү зарафатла ишләдилән бир сөз иди».[1]

В. И. Ленинин сөјләдији бу мулаһизә дилдәки ајры-ајры сөзләрин нечә дүзәлдијини ајдынлашдырмаг үчүн тәдгигатчыја дүзкүн истигамәт верир.

Икинчи мәнбә — башга дилләрин сөз вә ифадәләридир. Мә'лумдур ки, дүнјада анчаг өз васитәләриндән истифадә әсасында инкишаф едән дил јохдур вә ола да билмәз. Һәр бир дилин лүғәт тәркибинин инкишафы үчүн икинчи мәнбә башга дилин үнсүрләридир, јә'ни алынмалардыр. Бир дилин башгасындан сөз вә ифадә көтүрмәси тәбии һал вә диалектик ганунаујғунлугдур. Белә ки дилләрин бир-биринә сөз вермәси халглар арасындакы әлагәнин нәтичәсидир. Бир сөзүн бу вә ја дикәр дилә кечмәси исә мүхтәлиф үсул вә јолларла ола билир.

В. И. Ленин дилин лүғәт тәркибинин инкишафында алынманын ролуну хүсуси илә гијмәтләндирир. Елә буна көрә дә онун јарадычылығында алынма сөз проблеми хүсуси јер тутур. В. И. Ленин бу мәсәләдә һәр чүр алынманы дејил, зәрурәт әсасында олан алынмалары мүсбәт һал һесаб едир, лүзумсуз олараг әчнәби сөз ишләтмәји исә дили зибилләмәк, онун инкишафына мане олмаг кими бахырды. Бу хүсусда «Рус дилин тәмизләмәк һаггында» адлы әсәриндә дејир: «Рус ди-

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, Б., 1952, сәһ. 416.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

лини биз корлајырыг, әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләдирик. Онлары дүзкүн ишләтмирик. Недачеты вә недастатки, ја да пробелы демәк мүмкүн олдуғу јердә нә үчүн кәрәк «дефектләр» ишләдилсин?

Әлбәттә, үмумијјәтлә охумага, хүсусән дә гәзет охумағы јенича өјрәнмиш бир адам онлары сә'јлә охумаға киришдикдә, истәр-истәмәз гәзет ифадәләрини мәнимсәјир. Һалбуки биздә мәһз гәзет дили дә корланмаға башлајыр. Әкәр охумағы јенича өјрәнмиш бир адамын тәзә бир шеј олараг әчнәби сөзләри ишләтмәсини бағышламаг мүмкүндүрсә, әдәбијјатчылара буну әсла бағышламаг олмаз. Әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләтмәк әлејһинә мүһарибә е'лан етмәјин вахты чатмамышмы?».[1]

Көрүндүјү кими, дилин лүғәт тәркибинин инкишафында алынма сөз проблеминә даир В. И. Ленинин әсас мүддәасы башга дилин сөзләрини лүзумсуз јерә ишләтмәмәкдән ибарәт олмушдур. Бу идеја ССРИ халгларынын өз дилләрини јерсиз үнсүрләрдән тәмизләмәјә, ону гануни шәкилдә зәнкинләшдирмәјә истигамәт вермиш вә мүасир дөврдә дә белә бир истигамәт верир.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 30-чу чилд, 1952, сәһ. 302.

CamScanner ile tarandı

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ДИЛ ВӘ ГИРАӘТ ДӘРСЛӘРИНИН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

(Биринчи синиф)

Сона ГУЛИЈЕВА,
педагожи елмләр намизәди.

Ибтидаи синифләрдә ана дили дәрси апаран мүәллим садәчә олараг грамматикаја аид бә'зи тә'риф вә гајдалары, гираәт дәрсләриндә исә мәтнләрин мәзмунуну вә дүзкүн охусуну өјрәтмәклә өз ишини мәһдудлашдырмамалыдыр. Шүбһәсиз, белә бир тә'лим совет мәктәбинин тәләбләрини өдәјә билмәз.

Мәктәбләримизин гаршысында дуран әсас вәзифә биликләр системи вермәкдән, һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнчләр јетишдирмәкдән ибарәтдир. Һәртәрәфли кәнчләр јетишдирмәјин илк әсасы мәһз ибтидаи синифләрдә гојулур.

Мүәллим ашағы синифләрдә тәдрис едилән фәнләр арасында тәбии әлагәләри үзә чыхармалы, бу әлагәләрин маһијјәтини шакирдләрә анлатмагла онларын дүнјакөрүшләрини формалашдырмаға чалышмалыдыр. Фәнләрарасы вә фәндахили әлагәләрин үзә чыхарылмасы, башга сөзлә, фәнләрин, бәһсләрин вә мөвзуларын әлагәли тәдриси шакирдләрин фәаллығыны да тә'мин едир, онлары мүстәгил нәтичәләр чыхармаға јөнәлдир.

Г. Л. Кириллова «Тәдрис фәнләри системиндә дахили мәнтиги әлагәләрин маһијјәти» адлы елми мәгаләсиндә һаглы олараг көстәрир ки, фәнләрин әлагәли тәдриси өјрәдилән кур-

Scanned with CamScanner

сун башлыча идејасыны анламаға, шакирдләрин мүстәгил нәтичәләр чыхармасыны формалашдырмаға, јәни мөвзуну шүурлу суретдә өјрәнмәјә, јухары синифләрдә мүвәффәгијјәтлә ишләмәјә вә с. көмәк едир[1].

Ибтидаи синифләрдә һәр һансы бир фәннин мүәјјән бәһсини тәдрис едәркән, бунун башга фәннин мүәјјән бәһси илә тәбии әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәк мүәллимин мүһүм вәзифәләриндән биридир. Белә олдугда шакирдләр биликләрә һәртәрәфли—әлагәли шәкилдә јијәләнәр, бир бәһси тәдрис едәркән өјрәндији материалларын башга бир бәһсдә кара кәлдијини мүәјјәнләшдирәр вә биликләри шүурлу суретдә мәнимсәмәјә чалышар. Белә бир иш, дикәр тәрәфдән шакирдләрин фәаллашмасына, тә'лимин шүурлулуг принсипи үзрә гурулмасына вә тә'лимдә еффективлијин артмасына сәбәб олар.

Әлбәттә, ибтидаи синифләрдә тәдрис едилән фәнләр арасында һәмишә ејни сәвијјәдә әлагәләр ахтармаг, һәр бир дәрси механики олараг башга бир дәрслә әлагәләндирмәк дә формализмә кәтириб чыхара биләр.

Фәнләрин бә'зиси арасында әлагәләр даһа мөһкәм, даһа јахындырса, бу гоһум фәнләри тәдрис едәркән һәмишә әлагә јаратмаг мүмкүн вә асандырса, башга фәнләри тәдрис едәркән бу чүр әлагәләри бә'зән мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур.

Ибтидаи синифләрдә тәдрис едилән фәнләр ичәрисиндә гираәт вә грамматика даһа чох гоһум фәнләрдәндир. Истәр дил, истәрсә дә гираәт дәрсләри бүтүн тәдрис или боју әлагәли бир шәкилдә өјрәдилмәзсә, шакирдләрин нитгини, орфографик вә орфоепик вәрдишләрини инкишаф етдирмәк, бәдии мәтнләрин мәзмун дәринлијини, һәмчинин бә'зи тәрбијәви әһәмијјәтини үзә чыхармаг олмаз.

Ибтидаи синифләрдә истәр дил, истәрсә дә оху тә'лиминдә әсас мәгсәдләрдән бири шакирдләрә дүзкүн, дәгиг нитг вәрдишләри, савадлы јазы—орфографик вәрдишләр ашыламагдан ибарәтдир. Шүбһәсиз, исмин, фе'лин, мүбтәданын тә'рифини өјрәтмәклә, исмин һаллары, фе'лин заманлары вә саирә барәдә мә'лумат вермәк, һәтта бунлары әзбәрләтмәклә шакирдләрин нитг вәрдишләринә, орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмаг, тәләффүздә орфоепијанын тәләбләрини көзләмәк кими вәрдишләрә јијәләндирмәк мүмкүн дејилдир.

Дикәр тәрәфдән, мәсәлән, исми тәдрис едәркән шакирдләрә лазым олан бүтүн практик вәрдишләри мәһз дил дәрсләриндә вермәјә чалышан мүәллим, шакирдләри артыг јүкләјәр, башга сөзлә, чох өјрәтмәк истәдији һалда, һеч бир шеј өјрәдә билмәз. Чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри өјрәдиләркән, мүәллим дил дәрсиндә анчаг бунлары бир-бириндән фәргләндирә билмәк, онларын сонунда һансы ишарәләр гојулдуғуну анламаг бачарығыны шакирдә чатдыра билирсә, бунунла кифајәтләниб иши битмиш һесаб етмәмәлидир. Нитг инкишафы нөгтеји-нәзәриндән буну анчаг ишин башланғычы, бүнөврәси сајмаг мүмкүндүр. Тәкчә бунларын тә'рифини өјрәтмәк, сонунда гојулан ишарәләри анлатмаг вә она аид бир сыра чалышмалар үзәриндә иш апармагла, белә гәнаәтә кәлмәк олмаз ки, ибтидаи синиф шакирдләри бундан сонра суал, нида вә нәгли чүмләләрдән өз нитгиндә јерли-јериндә истифадә едәчәк, белә чүмләләрин тәртибиндә сәһвләрә јол вермәјәчәкләр.

Шакирдләр нәгли, суал вә нида чүмләләриндән нә заман, һансы мәгсәдләрлә истифадә олундуғуну практик дил нүмунәләри әсасында өјрәнмәзләрсә, белә чүмләләрдән шүурлу суретдә јерли-јериндә истифадә етмәкдә чәтинлик чәкәрләр.

Бүтүн бунлара анчаг бәдии мәтнләрин дилинин бу нөгтеји-нәзәрдән мүнтәзәм вә ардычыл тәһлили јолу илә наил олмаг мүмкүндүр. Характерик бәдии парчаларда ајры-ајры суретләрин мүхтәлиф интонасијалы чүмләләрдән нечә вә нә кими мәгсәдләрлә истифадә етдикләрини үзә чыхармаг сајәсиндә, мәсәлән, нида чүмләсиндән һансы һиссәләри ифадә етмәк мәгсәдилә ишләндијини мүәјјәнләшдирмәклә шакирдләрин практик дил вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Л. С. Ајзерман өзүнүн «Дил дәрсләриндә әдәбијјат» адлы елми мәгаләсиндә јазыр ки, дил—әдәбијјатын илк елементидир. Әкәр биз ардычыл олараг, өјрәтдијимиз дил гајдаларындан јазычыларын өз әсәрләриндә нечә истифадә етдикләрини үзә чыхарсаг, бу фәнләр арасы әлагәнин мүәјјәнләшдирилмәси олачагдыр[1].

Ајры-ајры бәдии мәтнләрдә дилимизин бүтүн инчәликләрини, бүтүн характерик ифадә васитәләрини, бәдии тәсвир васитәләрини, нитги көзәлләшдирән практик амилләри тапмаг мүмкүндүр. Мәһз буна көрә дә дил дәрсләрини гираәт дәрсләри илә әлагәли тәдрис етмәдән дилимиздәки практик гајда вә ганунлары да ибтидаи синиф шакирдләринә шүурлу суретдә мәнимсәтмәк олмаз.

[1] «Советскаја педагогика» журналы, 1968, № 2, сәһ. 36.

[1] Бах, «Русский язык» в школе», 1966, № 3, сәһ. 35.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Лакин азәри дили вә гираәт дәрсләринин әлагәли тәдриси вәзијјәти мәктәбләримиздә лазыми сәвијјәдә дејилдир. Бунун бүтүн күнаһыны мүәллимләримизин үзәринә атмаг да дүзкүн олмазды. Тә'лим ишиндә бөјүк әһәмијјәтә малик олан бу мәсәләнин лазыми сәвијјәдә олмамасынын әсасән ики сәбәби вардыр:

1. Әлагәнин маһијјәти нәзәри-методик чәһәтдән һәләлик дәгигләшдирилмәмишдир.

2. Програм вә дәрсликләрин тәртиби заманы бу чәһәтин нәзәрә алынмамасы мүәллимләрин ишини хејли чәтинләшдирир.

Л. С. Ајзерман дил вә гираәт—әдәбијјат дәрсләринин әлагәсиндән данышаркән мәктәбләримиздә бунун ики чүр анлашылдығыны көстәрир. О дејир ки, бә'зи мүәллимләр тәһлил үчүн бәдии мәтнләр сечирләр — јә'ни шакирдләр бу мәтнләрдә мүхтәлиф нитг һиссәләрини, чүмлә үзвләрини, чүмлә нөвләрини вә с. мүәјјәнләшдирирләр ки, буну фәнләрарасы әлагә сајмаг олмаз. Јалныз бәдии парчалардакы ифадә инчәликләрини, сурәтин дахили аләмини вә с. ачмаға көмәк едән характерик ифадәләри тәһлил етмәји, һәгиги мә'нада фәнләрарасы әлагә сајмаг олар.

Гејд етмәлијик ки, грамматикадан һәр һансы бәһси кечәркән әввәлләр өјрәнилмиш мүәјјән бәдии мәтнин тәһлил едилмәси, јахуд бунун садәчә олараг, бу нөгтеји-нәзәрдән морфоложи, һәмчинин синтактик чәһәтдән тәһлил олунмасы јалныз грамматик материалын мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин етмир; бу иш, мүәјјән дәрәчәдә һәмин бәдии мәтнин мәзмунунун өјрәнилмәсинә, сүжетин јада салынмасына да көмәк едир.

Тутаг ки, мүәллим исмин һалларыны кечиб гуртармышдыр. Бу заман о, шакирдләрин өјрәндикләри һәр һансы бәдии мәтни алыб, бу мәтндә мүхтәлиф һалда олан исимләри сечмәләрини, һал шәкилчиләрини тапмағы онлара һәвалә едир. Һәмчинин чүмлә ичәрисиндә һәр һансы исмин нә үчүн мәһз јијәлик, тә'сирлик вә ја башга бир һалда ишләндијини ајдынлашдырыр, бу сөзү башга бир һалда ишләтдикдә чүмләдә әмәлә кәлә билән мә'на дәјишиклијини ајдынлашдырыр вә саирә. Шүбһәсиз, бүтүн бунлар грамматик материалын мөһкәмләндирилмәсини тә'мин едир вә шакирдләрин билијини практик истигамәтдә инкишаф етдирир. Әлбәттә, ишин бу шәкилдә апарылмасынын икинчи тәрәфә, јә'ни ана дилинә—гираәтә дә көмәји дәјмәмиш олмаз.

CamScanner ile tarandı

Бунун икинчи тәрәфә даһа чох көмәјинин дәјмәси мүәллимин иши нечә гурмасындан асылыдыр. Јахшы синиф мүәллимләри белә мәтнләри вә ја мәтн парчаларыны алыб тәһлил етдикдә, бир баша грамматик тәһлилә кечмир. Онлар әввәлчә мәтн үзрә суал-чаваб апарыр, шакирдләр бу парчанын һарадан көтүрүлдүјүнү хатырлајыр, мәтнин мәзмунуну јадына салыр, бунун бир даһа дүзкүн охусу нүмајиш етдирилир. Һеч шүбһәсиз, дил дәрсләриндә кечилмиш бәдии парчалардан истифадәјә бу шәкилдә јанашылдыгда бундан јалныз дил дејил, гираәт дәрсләри дә фајда көрәр, башга сөзлә, һәр ики тәрәф сых әлагәләнмиш олар.

Истифадә, јахуд әлагә дедикдә биз ону мәгам вә јеринә көрә ики шәкилдә баша дүшә биләрик:

1. Гираәтдән өјрәдилмиш мәтнләрин азәри дили дәрсләриндә дил вә үслуб чәһәтдән тәһлили.

2. Гираәт дәрсләриндә бәдии, јахуд елми мәтнләр тәдрис едиләркән өјрәнилмиш дил гајдаларынын јада салынмасы, дәгигләшдирилмәси, мөһкәмләндирилмәси вә кенишләндирилмәси.

Дил вә гираәт дәрсләринин белә әлагәли тәдрисинин әһәмијјәти чохдур.

Әввәла, өјрәнилмиш бәдии мәтни һәр һансы бир дәрсдә тәһлил етмәк, јахуд ана дили дәрсиндә кечилән һәр һансы мәтнлә әлагәдар олараг өјрәнилмиш дил һадисәләрини јада салмаг вә мәтнин дил чәһәтдән практик шәкилдә тәһлил олунмасы, биринчи нөвбәдә мәтнин мүкәммәл мәнимсәнилмәсинә, бурадакы ифадә, чүмлә вә ја бәдии тәсвир васитәләринин бүтүн инчәликләри илә ачылмасына, сурәтләрин дахили аләминин, онларын һиссләринин мүәјјәнләшмәсинә көмәк едир. Чүнки шакирд, јазычынын һәр һансы инчә ифадәни нә мәгсәдлә ишләтдијини билмәзсә, әсас идејаны анламагда да чәтинлик чәкә биләр.

Бу әлбәттә, гаршылыглы шәкилдә олур. Әсәрин үмуми композисијасыны, сүжетини анламадан сурәтләрини ачмаг гејри-мүмкүн олдуғу кими, онларын дилини, үслуби хүсусијјәтләрини анламадан да мәзмуну јахшы дәрк етмәк олмаз.

Икинчиси, һәр чүр әлагә—јә'ни истәр дил дәрсләриндә истәнилән мәтнин дил чәһәтдән тәһлили, истәрсә дә гираәт дәрсләриндә өјрәдилмиш дил гајдаларынын јада салынмасы азәри дилиндән верилмиш һәр һансы мә'луматын мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур.

Scanned with CamScanner

Ибтидаи синифләрдә диггәт даһа чох практик истигамәтә јөнәлдилмәлидир. Дил вә гираәт дәрсләринин әлагәли шәкилдә тәдрисинин үчүнчү мүһүм әһәмијјәти, дил тәдрисинин практик истигамәтини гүввәтләндирмәкдән ибарәтдир.

Бә'зи мәктәбләрдә практик ишә диггәт јетирмәмәјин нәтиҹәсидир ки, шакирдләр грамматикадан бир сыра тә'риф вә гајдалары әзбәрләјир, лакин бу гајдалары һәр һансы мәтндә тапмагда чәтинлик чәкир вә мүхтәлиф ифадәләрдән нә үчүн бу гајдада истифадә едилдијини мүәјјәнләшдирә билмирләр. Һәмчинин өз инша јазыларынын дилинә дә тәнгиди јанашмағы бачармырлар.

Шакирдләр мәктәбә гәдәм гојдуглары илк күндән башлајараг ана дили дәрсләриндә ҹүмлә, сөз, һеҹа илә таныш олур, сөзләри суала көрә фәргләндирир, кимдир?, нәдир?, нә едир? сualларына ҹаваб олан сөзләри тапа билирләр. Ҹүмлә илә танышлыг заманы ҹүмлә истилаһынын әсас хүсусијјәти изаһ олунмадан онун садәҹә олараг бир неҹә сөздән әмәлә кәлмәси вә с. гејд олунур. Шакирдләрин бу саһәдәки тәсәввүрүнү вә мә'луматыны кенишләндирмәк мәгсәдилә мүәллим һәр бир оху дәрсинин мүәјјән һиссәсини һәмин ишә сәрф етмәлидир. Мәсәлән: мүәллим ана дили дәрсиндә «Мәним китабларым» мөвзусуну кечир.

«Мән инди китаб охуја билирәм. Атам мәнә балача китаблар алмышдыр. Бурада чохлу нағыл, һекајә, ше'р вар. Мән онлары севә-севә охујурам. Онлардан чох шеј өјрәнирәм».

Бу дәрсдә мүәллимин гаршысында дуран әсас мәгсәд шакирдләрин дүзкүн оху вәрдишинә наил олмаг, мәтнин мәзмуну мәнимсәтмәк вә нитгләрини инкишаф етдирмәкдир. Мүәллим бу саһәдә мүәјјән иш апардыгдан сонра шакирдләрин ҹүмлә һаггында алдыглары мә'луматы да тәкрар едиб дәринләшдирмәли вә ашағыдакы гајдада суал-ҹаваб иши апармалыдыр:

М. — Ким дејәр, охудуғумуз бу мәтндә неҹә ҹүмлә вардыр?

Ш. — Бу мәтндә беш ҹүмлә вардыр.

М. — Биринҹи ҹүмләдә неҹә сөз вардыр?

Ш. — Биринҹи ҹүмләдә беш сөз вардыр.

М. — Икинҹи ҹүмләдә неҹә сөз вардыр?

Ш. — Икинҹи ҹүмләдә дә беш сөз вардыр.

Беләликлә, јердә галан ҹүмләләрдәки сөзләрин дә сајы сорушулур.

CamScanner ile tarandı

М. — Сөзләр ҹүмләдә неҹә јазылыр?

Ш. — Сөзләр ҹүмләдә бир-бириндән ајры јазылыр.

М. — Ҹүмләнин биринҹи сөзү нә ҹүр јазылыр?

Ш. — Ҹүмләнин биринҹи сөзү бөјүк һәрфлә јазылыр вә с.

Ишин бу шәкилдә тәшкили охунмуш һәмин мәтнин бир неҹә ҹүмләдән, ҹүмләнин бир неҹә сөзүн бирләшмәсиндән ибарәт олдуғуну, ҹүмләдәки сөзләрин ајры вә биринҹи сөзүн бөјүк һәрфлә јазылмасы һаггында шакирдләрә бир даһа мә'лумат вермәклә бәрабәр, онларын бу саһәдәки мә'луматынын даһа да дәринләшмәсинә сәбәб олур.

Бә'зән шакирдин диггәти сөзләрин дүзкүн охунмасына ҹәлб едилдијиндән о, охудуғу ҹүмләдә нәдән бәһс олундуғуну белә билмир. Мүәллим тә'лимин илк күнләриндән бу мәсәләјә фикир вериб шакирдләрин мәтни шүурлу охумасына наил олмалыдыр. Буна наил олмаг үчүн мүәллим шакирдин охудуғу ҹүмләјә даир суаллар вермәлидир.

Мәсәлән: «Јашар әлләрини јујур» ҹүмләси охунурса мүәллим сорушмалыдыр:

М. — Сән кимин барәсиндә охудун?

Ш. — Јашар барәдә.

М. — Јашар нә едир?

Ш. — Әлләрини јујур.

М. — Демәк, ким әллирини јујур?

Ш. — Јашар әлләрини јујур.

Белә суаллары вермәклә мүәллим бир неҹә мәсәләни мүәјјәнләшдирмиш олур. Әввәла, елементар шәкилдә дә олса ким? вә нә едир? суалларыны вермәклә шакирдләри ҹүмләнин баш үзвләри илә таныш едир (лакин бу вахт мүбтәда вә хәбәр термини ишләдилмир), 2) шакирдләрин ҹүмләдәки сөзүн мә'насыны билиб билмәдијини, 3) ҹүмләнин бүтөвлүкдә мә'насыны дәрк едиб-етмәдијини мүәјјәнләшдирә билир. Бу суаллар ејни заманда шакирдләрин диггәтини ҹүмләнин мә'насы әтрафында мәркәзләшдирир. Бу иши тәк бир ҹүмлә үзәриндә дејил, ики, үч ҹүмләдән ибарәт кичик мәтн үзәриндә дә апармаг олар. Бу заман мүәллим ајры-ајры фикирләр арасында әлагә јаратмаг вә бүтөвлүкдә мәтнин мә'насыны дәрк етмәк үчүн јенә дә шакирдә суалларла мүраҹиәт етмәлидир. Белә суаллар мәтнин мәзмунуну данышмаға да көмәк едир. Бүтүн бунлар кәләҹәкдә ҹүмләләри вә рабитәли мәтнләри шүурлу охумаг үчүн зәмин һазырлајыр.

I синифдә шакирдләр ким, кимдир, нә, нәдир?, неҹәдир? вә нә едир? суалларына ҹаваб олан сөзләри дә өјрәнирләр.

Scanned with CamScanner

Бу мәгсәдлә дә әлифба вә ана дили дәрсликләриндә мүхтәлиф инсан, һејван, тәбиәт һадисәләри, әшја, битки вә с. адлары билдирән исимләр вә мүхтәлиф иш, һәрәкәт билдирән фе'лләр вардыр.

Мүәллим һәр бир мәтни кечәркән шакирдләрин диггәтини һәмин сөзләрә јөнәлтмәли вә бу сөзләрә даир суаллар вермәлидир.

Алынан чаваблардан сонра мүәллим бир даһа гејд етмәлидир ки, инсан адлары билдирән сөзләр **ким?** суалына, һејван адлары билдирән сөзләрин һамысы **нә?** суалына чаваб верир.

Әлифба вә ана дили дәрсликләриндә бу мисаллара даир верилмиш нүмунәләр мүәллимә бу саһәдәки иши вәрдиш һалына кечирмәк үчүн шәраит вә имкан јарадыр.

Белә бир нүмунә верәк: «Камил вә Күбра мәктәбдән гајытдылар, онлар једиләр, ичдиләр, ојнадылар. Сонра дәрсләрини охудулар. Күбра китаб охујур. Камил шәкил чәкир. Мүәллим онлары чох севир» вә ја: «Пајызда күнләр гысалыр, кечәләр узаныр, һавалар сојујур, тез-тез јағыш јағыр. Пајызда күлләр, чичәкләр дә солур. Ағачларын јарпаглары саралыб јерә төкүлүр. Мүәллим бизи бағa кәзмәјә апарды. Биз сaралмыш јарпаглардан топладыг. Евдә онлары гурутдуг. Гурутдуғумуз јарпаглары мәктәбә кәтирдик».

Мүәллим бу мәтнләрин охусундан сонра шакирдләрин диггәтини нә етдиләр?, нә едир?, нә етди?, нә етдик? вә нә олур? суалларына чаваб олан «гајытдылар, једиләр ичдиләр, ојнадылар, охудулар, шәкил чәкир, севир, гысалыр, узаныр, сојујур, јағыр, солур, төкүлүр, апарды, топладыг, гурутдуг, кәтирдик» сөзләринә чәлб етмәли вә бу сөзләрдән шакирдләрин өз данышыгларында истифадә етмәләринә наил олмалыдыр.

Демәк, ана дили дәрсләриндә грамматикаја даир верилән бу елементар мә'лумат бир тәрәфдән онларда әшја вә һәрәкәт билдирән сөзләрә даир анлајышын јаранмасына, дикәр тәрәфдән мәтндәки ајры-ајры сөзләрин мә'насыны анламаларына вә мәзмуну шүурлу мәнимсәмәләринә вә нәһајәт, лүғәт еһтијатларынын јени сөз вә ифадәләр һесабына зәнкинләшмәсинә сәбәб олур.

Биринчи синифдә шакирдләрә мүһүм орфоепик әһәмијјәти олуб, тәләффүзү илә јазылышы фәргләнән бә'зи сөзләрин өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Әлбәттә, биз бу барәдә шакирдләрә садәчә оларағ дилимиздә бә'зи сөзләр јазылдығы кими охунмур дејиб, бир нечә мисал көстәрмәклә онларын

дүзкүн оху вәрдишләрини инкишаф етдирә билмәрик. Бу иши анчаг бир нечә характерик мәтн үзрә әмәли иш апармаг васитәсилә өјрәтмәк олар. Һәмин ишин бир һиссәси синифдә билаваситә мүәллимин рәһбәрлији илә апарылмалы, галан мәтнләр үзрә әмәли иш апарылмасы евә тапшырылмалыдыр. Мүәллим бу мәгсәдлә характерик мәтнләр сечмәлидир. Јә'ни, әкәр мәгсәд тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сөзләри өјрәтмәкдән ибарәтдирсә, мәтн бу кими сөзләрлә зәнкин олмалы вә истәнилән тәләби өдәмәлидир.

Мәсәлән, биринчи синфин ана дили дәрслијиндәки «Памбыг тарласында» мәтни үзрә синифдә иш апармаг фајдалы оларды.

Бу мәтнин гираәти заманы мүәллим ашағыдакы сөзләрин дүзкүн охунмасына диггәт јетирмәлидир: колхозда, ишләјирди, памбыг, Рәшид, тарлаја, гачараг, чичәк, дәстә, сахлајыб, дәрмәк, памбыгдыр, чичәкдән, чичәкләр, чәһрајыдыр.

Мүәллим бунларын дүзкүн охунмасыны тәшкил етмәклә бәрабәр, шакирдләри синифдә ашағыда көстәрилән чалышма үзәриндә дә ишләдә билер. Шакирдләрә јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри сечдириб, гаршысында нечә тәләффүз олундуғуну јаздырмаг мүмкүндүр.

Әкәр мәктәбдә техники-тә'лим васитәләри, һеч олмазса, јахшы магнитафон варса бу чүр сөзләрин сәһв вә дүзкүн тәләффүзләрини, һәмчинин мәтнин дүзкүн охусуну бир нечә дәфә тәкрар етдирмәк дә фајдасыз олмаз.

Тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сөзләр үзрә иш апарылдығы кими, тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олмајан сөзләр үзәриндә дә мүәјјән ишләр апарылмалыдыр. Чүнки шакирдләр белә сөзләри дә танымалыдырлар ки, онларын охусунда тәһрифләрә, шивә хүсусијјәтләринә јол вермәсинләр.

Тәләффүзү илә јазылышы арасында ән чох фәрг олан сөзләр **г**, **к** самитләри илә битән сөзләрдир. Она көрә дә биринчи синифдә бу чүр сөзләрин охунмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Билдијимиз кими, сөз сонундакы чинкилтили г самити кар **«х»** самити кими, **«к»** кар самити исә әсасән чинкилтили **«ј»** самити кими тәләффүз олунур. Буну билмәдикдә шакирдләр имла заманы чохлу орфографик сәһвләрә јол верирләр. Белә ки, чох һалларда **«г»** әвәзинә **«х»**, **«к»** әвәзинә **«ј»** самити јазырлар. Бу кими сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн шакирдләри ана дилиндә белә сөзләрлә зәнкин олан парчалар үзәриндә ишләтмәк лазымдыр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ЧАЛЫШМАЛАРА ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Кән'ан МИКАЈЫЛОВ,
педагожи елмләр намизәди.

МӘ'ЛУМ олдуғу үзрә, мәктәбдә дил дәрсләринин өјрәдилмәси, әсасән 3 истигамәтдә апарылыр:

1. Дилин практик чәһәтдән өјрәдилмәси;
2. Дилин нәзәри чәһәтдән өјрәдилмәси;
3. Дилин нәзәри- практик чәһәтдән өјрәдилмәси.

Мәгсәдимиз үчүнчү истигамәтдә апарылан ишләри шәрһ етмәкдир. Бу, әсасән чалышмалар васитәсилә апарылыр. Апарылан чалышмалар билијин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт етмәклә бәрабәр, шакирдләрдә вәрдиш јаратмаг, бачарыг ашыламаға да хидмәт едир. Чалышмаларын синифдә апарылан тә'лим ишинин ајрылмаз бир һиссәси кими бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләрдә билик, бачарыг вә вәрдишләрин шүурлу сурәтдә өјрәдилмәсиндә чалышмаларын бөјүк ролу вардыр. Она көрә ки, тәдрис материаллары дәрсдә нә гәдәр јахшы өјрәдилсә дә онун мөһкәм јадда галмасы үчүн бир сыра чалышмаларын ичрасына еһтијач вардыр. Проф. А. Абдуллајевин көстәрдији кими, шакирдләрдә вәрдиш газандырмағын әсас јолу—мүәллимин изаһатындан сонра апарылачаг мүхтәлиф нөвлү чалышмалардыр.[1]

Дидактиканын мүәјјән етдији үмуми методики јоллардан бири олан чалышмаларын апарылмасы грамматика тәдриси үзрә тәшкил едилмиш педагожи просесин ајрылмаз бир һиссәси олараг мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Суал олуна биләр ки, бәс чалышма илә тапшырығын фәрги нәдән ибарәтдир?

Доғрудур, һәр икиси мәктәб шәраитиндә һәјата кечирилир, һәр икиси шакирдә аиддир. Һәр икисиндә мәгсәд билијин шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәсинә көмәк етмәкдир. Мүәллим һәм тапшырыг, һәм чалышма васитәси илә шакирдләри ишләдир, онларын фәаллыг вә мүстәгиллијини тәшкил едир. Бунунла бәрабәр бунлар арасында мүәјјән фәргләр вардыр:

1. Тапшырығын мәгсәди мәһдуд олур. Чалышманын мәгсәди исә кениш олур. Даһа доғрусу, узаг мәгсәд гаршыја гојулур. Мәсәлән, апострофлу сөзләрә аид белә тапшырыглар верилир. Апострофлу сөзләрин алтындан хәтт чәкин. Апострофун нә мәгсәдлә ишләндијини изаһ един. Сөзләри дүзкүн охујун. Тапшырыгларын шәртиндән көрүндүјү кими бурада мәгсәд ајдын, конкрет вә мәһдуддур. Апострофлу сөзләрин чалышмалар васитәсилә өјрәдилмәсиндә мәгсәд даһа кениш олур. Шакирдләрдә апострофлу сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәсинә, јазылмасына вә нитгләриндә ишләдилмәсинә вәрдиш јаратмаг үчүн бир сыра чалышмалардан истифадә етмәк. Верилмиш апострофлу сөзләри чүмләләр ичәрисиндә ишләтмәк. Апострофлу сөзләрин бир гисмини онларын паронимләри илә мүгајисә етмәк. Тәркибиндә апострофлу сөзләр олан чүмләләр тәртиб етмәк.

2. Тапшырыг епизодик ола биләр. Мигдар чәһәтчә бир ола биләр. Мәсәлән, бир дәнә һәмчинс үзвлү чүмлә јазмаг. Чалышма исә епизодик олмур, мигдар чәһәтчә чох олур. Шакирдләрдә һәмчинс үзвлү чүмлә гурмаг бачарығы ашыламаг үчүн бир нечә чалышма апармаг лазымдыр. Мәсәлән, мүбтәдалардан ибарәт һәмчинс үзвлү чүмлә дүзәлтмәк. Хәбәрләрдән ибарәт һәмчинс үзвлү чүмлә дүзәлтмәк. Мүбтәда вә хәбәрләрдән ибарәт һәмчинс үзвлү чүмлә дүзәлтмәк. Ашағыдакы һәмчинс үзвлү чүмләләрдә веркүлү бағлајычы илә әвәз един.

3. Тапшырыгларда систем вә ардычыллыг олмур. Чалышмаларда исә систем вә ардычыллыг олур. Мәсәлән, сөзләрин дүзкүн јазылыш гајдасыны бир тапшырыгда јох, бир нечә ардычыл чалышмада өјрәтмәк олар.

[1] «Азәрбајчан дилинин тәдриси һаггында» (тә'лим-методик мәктуб), Бакы, 1964, сәһ. 14.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бәс чалышма нәдир?

Чалышма—шакирдләрә верилән билијин бачарыға вә бачарығын да вәрдишә чеврилмәси просесидир. Чалышмаларда тәкрар да өз әксини тапмалыдыр. Чүнки кечмиш дәрсин тәкрары васитәси илә биз һәм јени билијин шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәсинә наил олуруг, һәм дә верилән билик вә бачарыгларын вәрдиш һалына кечмәсинә наил олуруг. Чалышмалар шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафына, онларын фәаллыг вә мүстәгил ишләринин тәшкилинә хидмәт едир. Гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмаг лазымдыр. Бу һагда К. Д. Ушински јазыр: «Чалышмаларын системлилији онларын мүвәффәгијјәтинин илк вә башлыча әсасыдыр. Һәдсиз-һесабсыз, узун мүддәтли орфографик чалышмаларын бир чох һалларда пис нәтичә вермәсинин башлыча сәбәби исә бу системлилијин олмамасыдыр».[1]

Проф. А. Абдуллајев исә чалышмалар системиндән истифадә һаггында белә јазыр: «Чалышмалар системиндән елә истифадә едилмәлидир ки, орада бир тәрәфдән асандан чәтинә, садәдән мүрәккәбә догру принсипи көзләнилсин, дикәр тәрәфдән дә һәмин чалышмалары јеринә јетирәркән шакирдләрин мүстәгиллијини ардычыл сурәтдә инкишаф етдирмәк мүмкүн олсун».[2]

Азәрбајчан дили дәрсләриндә чалышмалардан һәм јени билијин верилмәси вә мөһкәмләндирилмәсиндә, һәм дә билијин јохланмасы просесиндә истифадә олунур. Чалышмалар дил дәрсләринин үзви бир һиссәси олдугу үчүн, ондан тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә истифадә етмәк лазымдыр. Верилмиш билијә әсасән шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләрин тәрбијә олунмасында чалышмалар һәлледичи рол ојнајыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, күндүз мәктәбләриндән фәргли олараг ахшам мәктәбләриндә исә чалышмаларын гаршысында бир тәләб јох, бир нечә тәләб гојулмалыдыр. Чалышма мәтнләриндә әмәк тәрбијәси, истеһсалат мәсәләләри дә өз әксини тапмалыдыр.

Исмн «тапыб алтындан хәтт чәкин», «мө'тәризәјә алын», «охујун вә изаһ един» вә с. шәклиндә олан чалышмалардан кечилмиш грамматик категоријалары танымаг, онлары башгаларындан сечә билмәк үчүн истифадә едилир. Бу, чалышмалар үзәриндә ишин јалныз бир чәһәтидир. V—VIII синифләрдә белә чалышмалардан чох аз-аз истифадә етмәк лазымдыр. Чүнки бу чүр чалышмалар дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини тә'мин етмәк нөгтеји-нәзәриндән һеч дә һәмишә истәнилән нәтичә верә билмир. Һәмин чалышмалардан јалныз јени гајдаларын өјрәдилмәси илә әлагәдар илк дөврләрдә истифадә етмәк јахшы нәтичә верир.

Верилмиш биликләрин бачарыға чеврилмәси үчүн ән чох јарадычы характер дашыјан чалышмалардан истифадә етмәјә диггәт јетирилмәлидир. Белә чалышмаларын шәртиндә «өзүнүздән әлавә един», «чүмлә ичәрисиндә ишләдин», «мүхтәлиф грамматик категоријалары бир шәкилдән башга шәклә салын», «суаллара јазылы шәкилдә чаваб верин», «мәтни кенишләндирин вә ја гысалдын», «јазын, бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырын» вә с. кими тәләбләр гојула биләр.

Верилмиш билик вә бачарыглары мөһкәмләндирмәк, јохламаг вә кечилмиш материалы тәкрар етмәк мәгсәдилә изаһлы чалышмалардан да истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Чүнки изаһлы чалышма адындан да көрүндүјү кими, һәм изаһлы шәкилдә апарылыр, һәм дә шакирдләри фәаллашдырыр. Изаһлы чалышма заманы синфә мүстәгил иш верилир. Мәсәлән, мүәллим һәмчинс үзвләрдә дурғу ишарәләринин ишләнилмәси гајдасынын шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини јохламаг үчүн бир нечә чүмләни (дурғу ишарәләри бурахылмыш шәкилдә) јазы тахтасында, шакирдләр исә дәфтәрләриндә јазырлар. Сонра мүәллим бурахылмыш дурғу ишарәләрини әлавә едәрәк, һансы гајданын тәләбинә көрә һәмин ишарәнин лазым олдуғуну шакирдләрдән тәләб едир. Бу чалышма үзәриндә иш ашағыдакы шәкилдә давам етдирилир.

Шакирдләр јаздыглары чүмләләри бир-бир учадан охујур вә дурғу ишарәләринин гојулушуну изаһ едирләр. Мәсәлән, Совет Иттифагынын бүтүн сәрвәтләри: мә'дәнләр, заводлар, фабрикләр, чајлар, мешәләр, јоллар халга мәхсусдур чүмләсиндәки дурғу ишарәләринин ишләнмәси белә изаһ едилир: бурада бүтүн сәрвәтләр үмумиләшдиричи сөз олуб, һәмчинс үзвләрдән әввәл кәлдији үчүн ондан сонра ики нөгтә гојулмушдур: мә'дәнләр, заводлар, фабрикләр, чајлар, мешәләр, јоллар исә тәкрар олунан һәмчинс үзвләр олдуғу үчүн онларын арасында веркүл ишләнмишдир.

[1] К. Д. Ушински. Сечилмиш әсәрләри (русча), VII чилд, РСФСР, ПЕА, М., 1949, сәһ. 312.

[2] «Азәрбајчан дилинин тәдриси һаггында» (тә'лим-методик мәктуб) Бакы, 1964, сәһ. 9.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Дилин һансы саһәләриндә чалышмалардан истифадә етмәк лазымдыр?

Дилин бир нечә ҹәһәтдән өјрәдилмәси принсипини нәзәрә алараг комбинә едилмиш чалышмалардан да истифадә етмәк лазымдыр. Тәҹрүбә көстәрир ки, бир чох мүәллимләр комбинә едилмиш чалышмалардан тез-тез истифадә едирләр. Бу чалышма имлаја охшаса да бир чох ҹәһәтдән дә ондан фәргләнир. Өјрәтмәк мәгсәдинә хидмәт едән бу чалышмаларда әввәлҹә гүввәли шакирдләр, сонра да зәиф шакирдләр иштирак едирләр. Мәсәлән, көзәл, көјчәк, гәшәнк, кәнҹ, ҹаван, тәзә, јени синоним сифәтләри ҹүмләләр ичәрисиндә ишләдин. Бу чалышма һәм сифәтин мәнимсәнилмәсинә, һәм шакирдләрин лүғәтинин зәнкинләшмәсинә, һәм дә шакирдләрин нитгинин зәнкинләшмәсинә хидмәт едир.

Ашағыдакы сөзләри учадан охујун, саит вә самитләри көстәрин вә онлары ҹүмләләр ичәрисиндә ишләдин.

Сәттар, иншаат, радио, екскаватор, ишләјир.

Бу чалышма шакирдләрдә орфоепија вә орфографија гајдаларына риајәт етмәкдә вәрдиш јаратмагла бәрабәр фонетика вә синтаксис бәһсләринин өјрәдилмәсинә дә хидмәт едир.

Азәрбајҹан дилинин тәдриси просесиндә чалышмалар системиндә әмәли јазылардан да истифадә етмәк лазымдыр. Бу, бир тәрәфдән мүәјјән грамматик гајдалары мәнимсәтмәјә хидмәт едир, дикәр тәрәфдән исә јарадыҹы характер дашыјараг шакирдләрә әмәли јазылары өјрәдир. Мәсәлән, исмин һалларыны кечәркән шакирдләрә әризә јазмағы, хүсуси исимләри кечәркән үнван јазмағы, сај вә әвәзлијини кечәркән е'лан вә тәрҹүмеји-һал јазмағы өјрәтмәк лазымдыр. Даһа доғрусу, бу әмәли јазылардан бир чалышма кими истифадә етмәк лазымдыр.

Азәрбајҹан дили мүәллими билмәлидир ки, чалышмалардан методики ҹәһәтдән нечә истифадә етмәк лазымдыр. Јә'ни чалышманын һансы нөвүндән дәрсин һансы мәрһәләсиндә истифадә етмәлидир. Грамматик характерли чалышманы мүәјјән бир грамматик мөвзу кечилиб гуртардыгдан сонра апармаг лазымдыр. Тутаг ки, V синифдә «Сифәт» бәһси кечилиб гуртармышдыр. Мүәллим «Бакы күндән-күнә көзәлләшир» мөвзусунда инша јазмағы шакирдләрә тапшырыр. Шакирдләр бу иншада өјрәндикләри сифәтләри ишләтмәк баҹарығыны нүмајиш етдирмәлидир. Бурада шакирдләрдән бир ҹүмлә

CamScanner ile tarandı

дејил, бир нечә ҹүмләдән ибарәт рабитәли мәтн јазмаг тәләб олунур.

Мәтни кенишләндирмәк кими чалышмадан исә јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси просесиндә истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, VII синифдә мүәллим « Бүтөв ҹүмлә» мөвзусуну изаһ етдикдән сонра бу чалышмадан һәмин дәрсин мөһкәмләндирилмәси просесиндә ашағыдакы шәкилдә истифадә едә биләр.

Чалышма. Верилмиш мүхтәсәр ҹүмләјә икинчи дәрәҹәли үзвләр артырмагла кениш ҹүмлә дүзәлдин.

1. Мән ишләјирәм	6. М. П. Вагиф шаирдир
2. Чилинкәр ишләјир	7. Ҹ. Ҹаббарлы драматургдур
3. Тохуҹу тохујур	8. Гар јағыр
4. Екскаваторчу сүрүр	9. Үфүг гызарыр
5. Тәјјарә учур	10. Огтај јола салды

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим бу чалышмадан II дәрәҹәли үзвләри өјрәдәркән дә истифадә едә биләр.

Бу вә ја дикәр дәрәҹәдә чәтинлик törәдән грамматик гајдалары мүгајисә характерли чалышмаларла шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, шакирдләр чох вахт «ки» шәкилчиси илә «ки» бағлајыҹысыны гарышдыраpaг бу сөзләрин јазылышында сәһв едирләр. Она көрә дә бу сәһвин гаршысыны алмаг үчүн мүгајисә характерли чалышмалардан истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, ашағыдакы ҹүмләләрдә «ки»нин нә вахт шәкилчи, нә вахт бағлајыҹы олдуғуну изаһ един.

Дүнәнки ојун мәним хошума кәлди.
Һамы билир ки, сүлһ мүһарибәјә галиб кәләҹәкдир.
Бу чалышманын изаһында шакирдләрин тәхмини ҹавабы белә олмушдур.

Биринҹи ҹүмләдә «ки» шәкилчидир. Чүнки гошулдуғу сөзлә бирликдә јазылыр вә һансы? суалына ҹаваб олараг сифәт дүзәлдир. Икинҹи ҹүмләдә исә «ки» бағлајыҹыдыр. Чүнки гошулдуғу сөздән ајры јазылыр вә һеч бир суала ҹаваб вермир.

Шакирдләрдә дүзкүн јазмаг вәрдишини ашыламаг мәгсәдилә дә мүгајисә характерли чалышмалардан истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, ашағыдакы ҹүмләләрдә «әср» вә «әсир» сөзләринин мә'наларыны изаһ един.

1. Низами Кәнҹәви XII әсрдә јашамышдыр.
2. Чохлу дүшмән әскәри әсир дүшдү.

Scanned with CamScanner

Азәрбајҹан дили мүәллимләри чалышмалара верилән тәләбләри нәзәрә алараг, өз фәалијјәтләриндә ондан јарадычы сурәтдә истифадә етмәлидирләр. Биз Азәрбајҹан дили үзрә апарылан чалышмалара верилән тәләбләри ашағыдакы шәкилдә көстәрә биләрик.

1. Чалышма мәфкурә ҹәһәтдән өзүнү доғрултмалыдыр.

2. Нәзәрдә тутулан грамматик категоријаларла зәнкин олмалыдыр.

3. Шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалыдыр.

4. Рабитәли мәтнләр гисмән (нисбәтән) битмиш олмалыдыр.

5. Чалышмалар садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә, мә'лумдан мәҹһула доғру тәдриҹән инкишаф етмәлидир.

6. Биринҹи нөвбәдә грамматик категоријаны танымаға аид, сонра јарым јарадыҹы, нәһајәт там јарадыҹы чалышмалар верилмәлидир. (Ејни грамматик категоријаја аид чалышмалар нәзәрдә тутулур).

7. Чалышмалар шакирди дүшүндүрмәли вә онун мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәлидир.

Дәрсин мәгсәдиндән, өјрәнилән мөвзунун характериндән асылы олараг, чалышмалар шифаһи вә ја јазылы шәкилдә апарыла биләр. Габагҹыл мүәллимләрин иш тәҹрүбәси көстәрир ки, чалышмаларла јанашы, һәр дәрсдә јери кәлдикҹә јазылы чалышмалардан да истифадә етмәк чох әһәмијјәтлидир.

Азәрбајҹан дили дәрсләрини чалышмаларсыз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Азәрбајҹан дили мүәллимләри дәрсин еффективлијини бир даһа артырмаг үчүн грамматик чалышмалардан јарадыҹы сурәтдә истифадә етмәлидирләр.

Јухарыда дедикләримизә јекун вурараг грамматик чалышмалар үзәриндә апарылан иш нөвләрини ашағыдакы шәкилдә груплашдыра биләрик.

Орфоепија үзрә. Ашағыдакы сөзләри дүзкүн тәләффүз един: мүәллим, аилә, театр, бригадир, екскаватор.

Орфографија үзрә. Огтајда мараглы китаблар вар. Огтај да ичласда чыхыш етди ҹүмләләриндә биринҹи да нә үчүн Огтаја битишик, икинҹи да исә Огтајдан ајры јазылыр.

Лексика үзрә. Чохмә'налы сөзләри мүхтәлиф ҹүмләләрдә ишләтмәк. Ашағыдакы верилмиш синоним сифәтләрдән һәр бирини мүвафиг ҹүмләләр ичәрисиндә ишләдин. Мөһкәм, давамлы, мәтин.

CamScanner ile tarandı

Ашағыдакы ҹүмләләрдә «кедир» фе'линин әсас вә мәҹази мә'наларыны изаһ един.

1. Фәһлә завода кедир.
2. Гардашым әскәр кедир.
3. Халгымыз Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә коммунизмә кедир.
4. Мәктәбдә имтаһан кедир.

Ашағыдакы сөзләри ҹүмлә дахилиндә һәм мүстәгил, һәм дә мәҹази мә'нада ишләдин.

Полад, түнд, ити.

Үслубијјәт үзрә. Мүәллимин үслубча нөгсанлы вердији ҹүмләләри редактә етмәк.

Ашағыдакы ҹүмләләрин мә'наларыны изаһ един.

1. Шакирд чохлу мүкафат алды.
2. Чохлу шакирд мүкафат алды.
3. Бурада чох адам јашаја билмәз.
4. Бурада адам чох јашаја билмәз.
5. Мән тапшырығын чох јарысын јазмышам, аз јарысы галыбдыр.
6. Фикрәтин рәһмәтлик атасы јахшы адам иди.
7. Рәһмәтлик Фикрәтин атасы јахшы адам иди.

Фонетика үзрә. Верилмиш сөзләри әлифба сырасы илә дүзмәк.

Ашағыдакы аталар сөзүндән саит вә самитләри тапмаг.

Көзсүз јашамаг олар, вәтәнсиз јох.

Әмәк һәјатын зинәтидир.

Морфолокија үзрә. Сифәтин бир дәрәҹәсини дикәри илә әвәз етмәк. Верилмиш сөзләри көк вә шәкилчијә ајырмаг.

Шакирд, фәһлә, мәктәб, күчә исимләринин әввәлинә мүмкүн олан сифәтләри артырын.

Синтаксис үзрә. Интонасијаја көрә ҹүмләнин бир нөвүнү башгасы илә әвәз етмәк.

Садә мүхтәсәр ҹүмләјә икинҹи дәрәҹәли үзвләр артырмаг јолу илә онлары садә кениш ҹүмләләрә чевирмәк. Верилмиш табели мүрәккәб ҹүмләни садә ҹүмләјә чевирмәк вә с.

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә грамматик чалышмаларсыз кечинмәк олмаз. Грамматик чалышмалар да тә'лимдә дәрслик кими әһәмијјәти олан бир мәсәләдир.

Scanned with CamScanner

VII—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ФАКҮЛТӘТИВ КУРСЛАРЫН ПРОГРАМЫ

ИЗАҺАТ ВӘРӘГИ

ФАКҮЛТӘТИВ курслар совет мәктәбинин һәјатында тамамилә јени һадисә олуб, шакирдләрә фәрди јанашмаг, дилә хүсуси һәвәс көстәрән, бу саһәдә аз-чох истеʼдады олан мәктәблиләрлә һәртәрәфли иш апармаг үчүн кениш имканлар јарадыр.

Азәрбајчан дили үзрә факүлтәтив курсларын програмында башлыча јери тәдрис програмларына дахил едилмәјән (вә ја елементар шәкилдә өјрәдилән), лакин кәләчәк дилчиләрин јетишдирилмәси үчүн зәрури олан мәсәләләр тутур.

Һазырда мүәллимләрин әлиндә експериментал шәкилдә јохланылмыш там дәјәрли програм вә елми-методик вәсаит олмадығындан Азәрбајчан дили үзрә факүлтәтив курсларын бүтүн синифләрдә бирдән тәтбиг едилмәси мәсләһәт көрүлмүр. Она көрә дә белә курсларын һәләлик анчаг VII вә VIII синифләрдә апарылмасы мәгсәдәмүвафигдир. Курслар мүәллимин мүһазирәләри, сөһбәтләри вә шакирдләрин мүстәгил практик ишләри формасында тәшкил едилмәли, онларын бу саһәдәки билик вә вәрдишләрини дәринләшдирмәјә, нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәјә,еләчә дә нәзәри мәʼлумат алмаларына көмәк көстәрмәлидир.

Мүәллимләрә тәгдим олунан бу програм, һәләлик, тәхмини характер дашыјыр; онлара мүәјјән истигамәт вермәк мәгсәдини изләјир. Мәһз буна көрә дә факүлтәтив курслары апаран мүәллим програмдакы мәсәләләрә јарадычы јанашмалыдыр; о, групдакы шакирдләрин мејл вә марагларыны, лингвистик һазырлыг сәвијјәләрини әсас көтүрәрәк, бурада ирәли сүрүлән мәсәләләрдән бәʼзиләри үзәриндә иши дәринләшдирә вә кенишләндирә биләр. Амма бу, ишин үмуми системини, мәнтиги ардычыллығы гәтијјән позмамалыдыр. Унутмаг олмаз ки, систем вә ардычыллыг факүлтәтив мәшғәләләри Азәрбајчан дили үзрә мүхтәлиф нөвлү синифдәнкәнар ишләрдән фәргләндирән мүһүм амилләрдән биридир.

Факүлтәтив курслар, адындан көрүндүјү кими[1], ушагларын көнүллүлүјүнә вә истеʼдадларына әсасән тәшкил едилир. Бурада о шакирдләр иштирак едә биләрләр ки, дилчилијә хүсуси мејл көстәрсинләр вә бачарыгларына, истеʼдадларына көрә үмидверән олсунлар.

Шакирдләрдә дилә һәвәс ојатмаг, онларын бу саһәдәки габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн IV—VI синифләрдә дүзкүн тәшкил олунмуш дәрнәкләрин мүһүм әһәмијјәти вардыр. Бир һалда ки, факүлтәтив курслар анчаг VII синифдән тәтбиг олунур, онда IV—VI синиф шакирдләри илә әлавә иш апармағын әсас формасы дәрнәкләр олмалы вә онларын (дәрнәкләрин) фәалијјәти VII—VIII синифләрдә дә дајандырылмамалыдыр (факүлтәтивдә иштирак етмәјән шакирдләр дәрнәкләрә чәлб олунмалыдырлар).

Факүлтәтив курсларын башлыча мәгсәди шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтләрини, мүстәгил ишләмәк бачарыгларыны, тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк вә бу зәмин үзәриндә онларын јени билик әлдә етмәләринә наил олмагдыр. Бир сөзлә, белә курслар кәләчәк дилчи-филологларын јетишдирилмәсинә хидмәт етмәли, бир нөв хүсуси семинар, ихтисас курслары маһијјәти дашымалыдыр. Бурадан ајдын олур ки, факүлтәтив курслар мәктәбин ән бачарыглы (сөзүн кениш мәʼнасында) мүәллимләринә тапшырылмалы, шакирдләри елми әдәбијјат үзәриндә ишләмәјә алышдырмалыдыр.

Шакирдләрин билији зачот шәклиндә гијмәтләндирилмәли, курсларын иллик фәалијјәти конфранс һалында јекунлашдырылмалыдыр. Бу конфрансларда шакирдләр елми мәʼрузәләрлә чыхыш етмәли, мәʼрузәләр мүзакирәјә гојулмалыдыр.

Ајры-ајры мәктәбләрин ишини асанлашдырмаг үчүн програм бир нечә вариантда тәртиб олунмушдур. Белә ки, әкәр бирчә програм (дејәк ки, үслубијјәтә даир програм) тәртиб

[1] Факүлтәтив сөзү франсыз дилинә мәнсубдур вә көнүллү, гејри-зәрури, бачарыға көрә мәʼналарыны ифадә едир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

едилсә иди, онда шакирдләрин арзуларыны тә'мин етмәк ... ли чәтин оларды: ола билсин ки, бир мәктәбин шакирдләри ... һа чох үслубијјат мәсәләләри илә марагլансын, башга мәкт... бин шакирдләри исә дилчилијин башга бир саһәси илә (деј... ки, етимолокија, орфографија, дил тарихи вә с. мәсәләләр...). Бах буну әсас тутараг програмы бир нечә вариантда тәрт... етмәк мәгсәдәмүвафиг сајылмышдыр.

I ВАРИАНТ

СИНТАКТИК ЗӘМИН ҮЗӘРИНДӘ ПРАКТИК ҮСЛУБИЈЈАТА ДАИР АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘР

(һәр синифдә 35 саат, чәми 70 саат)

I. Кириш (8 саат)

1. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили илә үмумхалг арасы... дакы гаршылыглы әлагә. Әдәби вә бәдии дил анлајышлары.
2. Әдәби дилин нормалары: а) орфоепик нормалар; б) лексик нормалар; в) грамматик нормалар; г) үслуби нормалар.
3. Бәдии әдәбијјатын үслублары.

II. Практик үслубијјат (52 саат)

1. Тә'јини сөз бирләшмәләринин үслуби хүсусијјәтләри ... бунлара аид чалышмалар.
2. Синтактик әлагәләрин үслуби хүсусијјәтләри вә бунлара аид чалышмалар.
3. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин үслуби хүсусијјәтләри вә бунлара аид чалышмалар.
4. Фикрин тәләбинә мүвафиг олараг чүмләдә сөзләрин мүхтәлиф шәкилдә сыраланмасы (мүәјјән мәтнин дилинин б... чәһәтдән тәһлили).
5. Сөз бирләшмәләри, еләчә дә чүмләләрин синонимлиј... үзәриндә иш; ејни фикрин мүхтәлиф вариантда ифадәсин... аид чалышмалар (редактә вәрдишләринин ашыланмасы).
6. Тә'јин вә әлавәнин үслуби хүсусијјәтләри; хүсусиләшмәләрин үслуби хүсусијјәтләри.
7. Һәмчинс үзвләрин үслуби хүсусијјәтләри.
8. Садә чүмләнин нөвләринин үслуби хүсусијјәтләри.
9. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин үслуби хүсусијјәтләри.
10. Мүрәккәб чүмлә илә садә чүмләләрин синонимлији (хүсусән, табели мүрәккәб чүмләләрлә фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибли садә чүмләләрин синоним олмасы).
11. Табесиз мүрәккәб чүмләләрлә табели мүрәккәб чүмләләрин синонимлији.
12. Васитәсиз вә васитәли нитгдән истифадә. Ситат кәтирмәк үзәриндә иш.
13. Абзас вә фикрин јазылы ифадәсиндә онун ролу.
14. Дурғу ишарәләринин үслуби хүсусијјәтләри. Шифаһи вә јазылы нитг арасындакы таршылыглы әлагә.

III. Рабитәли нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси (10 саат)

ТӘХМИНИ ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ә. М. Дәмирчизадә, «Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары», Бакы, 1958.
2. Ә. М. Дәмирчизадә. «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты». Бакы, 1962.
3. А. С. Абдуллајев. «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы», Бакы, 1961.
4. Ј. М. Сејидов, «Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри», Бакы, 1966.
5. А. Гурбанов. «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили», Бакы, 1967.
6. Б. Әһмәдов. «Синтаксисин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр», Бакы, 1964.
7. Ә. З. Абдуллајев. «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр», Бакы, 1964.
8. «Мүасир Азәрбајчан дили», (синтаксис), Бакы, 1959, (АДУ-нун нәшријјаты).

II ВАРИАНТ

ҮМУМИ ДИЛЧИЛИК

(һәр синифдә 35 саат, чәми 70 саат)

I. Дилин мәншәји; дилләрин әмәлә кәлмәси вә тарихи инкишаф хүсусијјәтләри (12 саат)

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

1) Дил нәдир? О, нечә әмәлә кәлмишдир?
2) Дилләрин мүхтәлифлији проблеми.
3) Дилләрин инкишафынын әсас ганунаујғунлуглары.
4) Гәбилә, тајфа дилләри. Халг дили, милли дил. Әдәб
дил вә үмумхалг дили.
5) ССРИ-дә милли дилләрин инкишафы вә гаршылыгл
әлагәси.
6) Дил вә тәфәккүр. Дил вә нитг.

II. Дилләрин тәснифи (4 саат)

Дүнја дилләринин кенеаложи вә морфоложи (тиположи
тәснифи.

III. Јазы (6 саат)

1) Јазы нәдир, о нечә әмәлә кәлмишдир?
Графика вә әлифба.
2) Орфографија, орфепија вә транскрипсија.

IV. Лексиколокија (24 саат)

1) Сөз нәдир? Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы.
2) Чохмә'налы сөзләр; омоним, синоним, антоним, арха
низм вә неолокизмләр.
3) Табу вә евфемизм.
4) Етимолокија.
5) Терминолокија.
6) Фразеолокија.

V. Фонетика (8 саат)

1) Фонетика нәдир? Сәс анлајышы (акустика). Данышы
апаратынын анотомијасы вә нитг органларынын физиолоки
јасы.
2) Данышыг сәсләри. Онларын тәснифи. Фонетик һадис
вә ганунлар.
3) Орфоепик нормалар үзәриндә иш.

VI. Грамматика (16 саат)

1) Граматика нәдир?
2) Нитг һиссәләри вә онларын тәснифи.
3) Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри.
4) Сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлә.

CamScanner ile tarandı

5) Грамматиканын бөлмәләри арасында гаршылыглы әлагә.

ТӘХМИНИ ӘДӘБИЈЈАТ

1. Р. А. Будагов, «Дилчилијә даир очеркләр», Бакы, Азәрнәшр, 1956.
2. Н. Мәммәдов, «Дилчилијин әсаслары», Бакы, Азәртәдриснәшр, 1961.
3. Н. Мәммәдов, А. Ахундов, «Дилчилијә кириш», Бакы, «Маариф», 1966.
4. Ә. М. Дәмирчизадә, «50 сөз», Бакы, «Кәнчлик», 1968.
5. Ш. Сә'дијев, «Дил һаггында һекајәләр», Ушагкәнчнәшр, 1959.
6. Ј. М. Сејидов, «Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри», Бакы, «Маариф», 1966.

III ВАРИАНТ

ОРФОГРАФИЈА ГАЈДАЛАРЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

(Һәр синифдә 35 саат, чәми 70 саат)

I. Јазылы вә шифаһи нитг; бунларын охшар вә фәргли хүсусијјәтләри (2 саат)

II. Азәрбајчан јазысынын гысача тарихи (8 саат)

Әрәб әлифбасы дөврү, бу әлифбанын башлыча нөгсанлары; фонетик әлифба уғрунда мүбаризә (М. Ф. Ахундовун јени әлифба јаратмаг тәшәббүсләри вә Ахундовдан сонракы дөврләрдә онун идејаларынын мәтбуатда давам етмәси), Азәрбајчан јазысынын латын әлифбасына кечирилмәси; Азәрбајчан јазысы үчүн рус графикасынын гәбул едилмәси;

III. Әлифба вә графика һаггында анлајыш (4 саат)

Азәрбајчан графикасынын бә'зи хүсусијјәтләри (һәрфләрлә сәсләрин мүнасибәти); г самитинин кар гаршылығынын јазыда ифадәси; узун саитләрин график ишарәләрлә ифадәси (ә, е, ө саитләриндән сонра апострофун ишләнмәси; бә'зи сөзләрдә ејничинсли а, ә, и саитләринин гоша ишләнмәси (мәсәлән, саат, чамаат, мәтбәә, тәбии вә с.). Бә'зи сөзләрдә һеча ајрылығыны билдирмәклә апостроф ишарәсиндән истифадә.

Scanned with CamScanner

IV. Азәрбајҹан дили орфографијасынын әсас принсиплэри (4 саат)

Фонетик, морфоложи вә тарихи-ән'әнәви принсипләр.

V. Азәрбајҹан дили орфографијасынын тәләффүзә (әдәби тәләффүз) мүнасибәти (4 саат)

а) јазылышы билаваситә тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшән гајдалар, б) јазылышы тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшмә гајдалар, в) јазылышы билаваситә тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшән гајдалар.

VI. Саитләрин вә самитләрин јазылышы (10 саат)

Сөз башында вә сөз ортасында саитләрин јазылышы илә әлагәдар гајдалар.

Сөзүн илк самитинин јазылышы илә әлагәдар гајдалар.

Сөзүн орта самитинин јазылышы илә әлагәдар гајдалар.

Сөзүн сон самитинин јазылышы илә әлагәдар гајдалар.

Сөзләрдә гоша саит вә гоша самитләрин јазылышына аид гајдалар.

VII. Сөзләрдә баш һәрфин бөјүк вә ја кичик јазылмасы илә әлагәдар чәтин гајдалар (12 саат)

а) рүтбә, ләгәб, титул вә һөрмәт мә'насыны ифадә едән сөзләрин јазылышында бөјүк вә кичик һәрфин ишләнмә һаллары.

б) астрономик адларын бөјүк һәрфлә јазылмасы; ај, јер, күнәш сөзләринин јазылышында бөјүк вә кичик һәрфдән истифадә едилмәси һаллары.

в) үслуби тәләбләрдән асылы олараг бә'зи үмуми исимләрин бөјүк һәрфлә јазылмасы һаллары (Вәтән, Сүлһ вә с.)

г) тәмсилләрдә вә аллегорик әсәрләрдә үмуми исимләрин (персонажларын) бөјүк һәрфлә јазылышы.

VIII. Мүрәккәб сөзләрин битишик, јарымбитишик (дефислә) вә ајры јазылмасы илә әлагәдар гајдалар (ајры-ајры нитг һиссәләри үзрә) (9 саат)

IX. Мүрәккәб адларын јазылышында бөјүк һәрфин ишләнмәси гајдалары (9 саат)

X. Ихтисар вә гысалтма нөвләри (6 саат)

а) мүрәккәб ихтисарлар

б) гысалтма нөвләри

в) анҹаг јазыда ишләнән ихтисарлар.

XI. Сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдалары (2 саат)

XII. Јазылышы үмуми гајдаларла мүәјјәнләшмәјән сөзләр (јазылышы чәтин сөзләр) (4 саат)

ТӘХМИНИ ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ә. Аббасов, Ә. Әфәндизадә. «Мәктәблинин орфографија лүғәти», Бакы, 1966.

2. Ә. Әфәндизадә. «Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәдилмәси јоллары», Бакы, 1964.

3. «Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары», Бакы, 1958.

4. «Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти»*, Бакы, 1960.

5. М. Һүсејнзадә. «Мүасир Азәрбајҹан дили»,* Бакы, 1954.

6. Ә. Әфәндизадә. «Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары вә онун тәдриси һаггында», «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1958, № 4.

7. Ә. Әфәндизадә. «Азәрбајҹан дили орфографијасы тәдрисинин елми әсаслары», Бакы, 1969.

8. «Азәрбајҹан дилинин тәдриси», II һиссә, Бакы, 1966.

9. А. Гурбанов. «Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили»*, Бакы, 1967.

IV ВАРИАНТ

ИНША — ҺЕКАЈӘ ҮЗӘРИНДӘ ИШ (35 саат)

I. Һекајә һаггында үмуми мә'лумат. Һекајәдә тәһкијә үсулу; һекајәнин мөвзу вә идејасы һаггында.

II. Һекајәнин композисијасы: сүжет вә онун үнсүрләри (експозисија, дүјүм нөгтәси, һадисәләрин инкишафы, кулминасија, һадисәләрин ачылмасы).

II. Диалог вә монолог; һекајәдә буиларын әһәмијјәти. Тәсвир вә мүһакимә; онларын һекајәнин мәзмуну илә әлагәси вә вәһдәти.

IV. Һекајә характерли иншаларын мәнбәләрә көрә нөвләри

---

* Үзәриндә улдуз ишарәси гојулмуш әсәрләрдән шакирдләр дә истифадә едә биләрләр.

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1964—1968-ҹи илләрдә чыхан нөмрәләриндә дәрҹ олунмуш «Суаллара ҹаваб» һиссәсиндән дә истифадә етмәк олар.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

а) мүәллифин башына кәлән һадисәләрә даир инша-һекајәләр;

б) мүәллифин көрдүјү вә ја ешитдији һадисәләрә даир инша-һекајәләр;

в) јалныз тәхәјјүл әсасында јарадылан инша-һекајәләр.

V. Јумористик, сатирик вә фантастик инша-һекајәләр.

VI. Шифаһи вә јазылы инша-һекајәләр, онларын үмуми вә хүсуси чәһәтләри.

VII. Јазычыларын иш тәчрүбәси һаггында. Јазычылыгда мүшаһидәни гејдә алмағын әһәмијјәти.

V ВАРИАНТ[1]

ЛЕКСИКА ВӘ ФРАЗЕОЛОКИЈА (35 саат)

I. Лексика. Полисемантик сөзләр вә онларын үслуби ролу.

Омонимләр (халис омонимләр, омоформа, омофон, омограф) вә онларын әһәмијјәти. Омоним вә чинас.

Синонимләр вә онларын үслуби әһәмијјәти.

Халис Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләр. Үмумишләк сөзләр вә терминләр. Диалект сөзләри. Көһнәлмиш сөзләр вә неолокизмләр (бүтүн бунларын үслуби әһәмијјәти).

II. Фразеолокија. Фразеолокија нәдир? Фразеоложи бирләшмәләрин синонимлији. Белә бирләшмәләрин дилдәки ролу вә үслуби әһәмијјәти.

Фразеолокија вә сөз арасындакы мүнасибәт.

III. Бир мәтнин дилини лексик вә фразеоложи чәһәтдән тәһлил етмәк[2].

Азәрбајчан ССР МН-нин Програм-Методика Идарәси.

---

1. IV вә V вариантлардан ја тәкчә VII вә ја тәкчә VIII синифдә истифадә етмәк олар.
2. Бу вариантлар үзәриндә ишләјән мүәллимләр әввәлки вариантлара даир верилмиш мүвафиг әдәбијјатдан истфадә едә биләрләр.

II СИНИФДӘ АНА ДИЛИНДӘН НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЗРӘ МӘШҒӘЛӘЛӘРДӘН НҮМУНӘЛӘР

Н. КҮНӘШЛИ.

НИТГ инкишафы үзрә мәшғәләләрдән верилмиш нүмунәләрдә дәрслијин тематикасы, әламәтдар күнләр, фәсилләр нәзәрә алынмыш вә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән истифадә едилмишдир.

Јај һаггында хатирәләрин нағыл едилмәси

Ибтидаи синифләрдә нитг инкишафы мәшғәләләриндә шакирдләрин јај хатирәләрини нағыл етмәләринә кениш јер верилмәлидир. Бу, шакирдләрин нитг инкишафы үзрә апарылан ишин тә'сирли вә фајдалы нөвләриндән биридир.

Јај хатирәләри һаггында данышмағы ушаглар даһа чох севирләр. Мараглы һадисәләри, һәтта ән кичик дәјишиклији белә онлар узун мүддәт јадда сахлајыр, унутмурлар. Өз јај хатирәләри һаггында данышан шакирди јолдашлары да диггәт вә марагла динләјирләр. Чүнки онларын да хатирәләри јолдашларынын хатирәләринә јахын олур. Бунун ән гијмәтли чәһәти ондадыр ки, ушаглар дедикләрини јахшы тәсәввүр едир, кечирдикләри күнләри марагла хатырлајырлар. Лакин бә'зи шакирдләр данышаркән өз хатирәләрини тәләб олунан гајдада ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр, мүәллим белә һалда шакирдләрә көмәк едир. О чалышыр ки, шакирдләр фикирләрини һәлә илк күнләрдән дәгиг, ардычыл вә планлы сурәтдә ифадә едә билсинләр. Бундан әлавә, шакирдләрин өз фикирләрини дәгиг вермәк үчүн мүәллим бә'зи сөз вә ифа-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

дәләри дә онларын јадына салыр. Бу исә шакирдләрин нитгләринин марағлы, рәнкарәнк вә тә'сирли олмасына көмәк едир.

Хатирәләрин нағыл олунмасынын јахшы тәшкили шакирдләрин өз фикир вә һиссләринин ајдын, јығчам, дәгиг олмасына көмәк едир ки, бу да тә'лимин јүксәк сәвијјәдә кечмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн практик форма мүәјјәнләшдирән шакирдләр кәләчәкдә һәмин формаја гајыдыр, лазыми сөз вә ифадәләр ахтарыр, өз нитгләринин ајдын, там, јығчам, сәлис олмасы гајғысына галырлар.

«Дәниз (вә ја чај) саһилиндә» мөвзусу үзрә шифаһи һекајә

Ушаглар јај заманы дәниздә (чајда) чиммәји, дәнизин (вә ја чајын) саһилиндә олмағы чох севирләр. Мәһз она көрә дә мүәллим ушагларын јај хатирәләрини данышмаларына бу мөвзудан башлајыр. Бу ишин тәшкилинә шәклин мәзмуну көмәк едир. Һәмин шәкил үзрә коллектив нағыл ајрыајры шакирдләрин нағыл етмәси үчүн дә нүмунәдир.

Дәрсин тәчһизи. «Ана дили» дәрслији, 160 сәһифә (рәссам К. Казымзадәнин чәкдији рәсм).

Дәрсин кедиши

1. Шәклә бахмаг.

Шакирдләр әввәлчә сәссиз олараг шәклә диггәтлә бахырлар. Сонра исә шәкилдә көрдүкләрини нағыл едирләр.

2. Шәкил үзрә коллектив һекајә тәртиб едилмәси

Һекајәјә аид суаллар: 1. Шәкилдә илин һансы фәсли тәсвир олунмушдур? (Јај). 2. Ушаглар һарададырлар? (дәнизин саһилиндә). 3. Ушаглара ад вермәк вә һәр ушағын нә илә мәшғул олдуғуну сөјләмәк 4. Јајда ушаглар ән чох нәји севирләр? (Чиммәји)

Бир шакирд коллектив тәртиб олунмуш шифаһи һекајәни нағыл едир.

III. Бир нечә ушаг јајда дәниз саһилиндә нә илә мәшғул олдуғуну данышыр.

Шакирдләрин өз фикирләрини ардычыл данышмаларына көмәк мәгсәди илә мүәллим ашағыдакы планы дәрсдән габаг јазы тахтасында гејд едир:

Тәхмини план

1. Сән јајда һарада олмусан? 2. Дәниздә (чајда) чиммисәнми? 3. Дәнизә (чаја) кимлә кетмишдин? 4. Сән орада нә етдин? 5. Јај заманы дәниздә (чајда) сән нә илә мәшғул олмағы даһа чох севирсән?

Ушаглар суаллары учадан охујурлар.

Мүәллимин чағырышы үзрә һәр суала бир нечә шакирд чаваб верир. Belә пријом тәдричән һекајә һазырламаг үчүн һәр бир шакирдә көмәк едир. Бундан сонра шакирдләр мүстәгил олараг планын һәр маддәси үзәриндә фикирләшир, һәмин плана әсасән өз јај тәәссүратлары һаггында данышырлар. Пландан кәнара чыхараг һекајәни кенишләндирән шакирдләри мүәллим рәғбәтләндирир. Јај хатирәләри һаггында данышан ушаглары мүәллим диггәтлә динләјир, нағыл едәркән ардычыллығын позулмамасына, чүмләләрин дүзкүн гурулмасына нәзарәт едир.

IV Шәклин чәкилмәси.

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр нитг инкишафы үчүн ајрылмыш дәфтәрин биринчи сәһифәсиндә «Јај заманы дәниздә» (чајда) шәкли чәкирләр.

Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, һәр бир шакирд өз һекајәсинин мәзмунуна ујғун олараг шәкил чәкмәлидир. Бундан әлавә, мүәллим шәкил чәкиләчәк сәһифәдә әввәлчә чәрчивә, онун ичәрисиндә исә шәкли чәкмәји шакирдләрә тапшырыр. Шакирдләр шәкли елә чәкирләр ки, «Јај заманы дәниздә» сөзләри шәкилин алтында (чәрчивәнин ичәрсиндә) јерләшсин.

Әкәр шакирдләр өз ишини синифдә гуртара билмәзләрсә, евдә тамамлајырлар.

«Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы» мөвзусунда коллектив инша

Мүәллим Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы бајрамы әрәфәсиндә ата-ана вә ја аиләнин башга јашлы үзвләри илә

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

нүмајишә кетмәји, нүмајишдә көрдүкләрини данышмаг үчүн јадда сахламагы шакирдләрә тапшырыр.

Дәрсин кедиши

1. **Мүсаһибә.** (Бөјүк Октјабр бајрамында ушагларын нүмајишдә көрдүкләри илә танышлыг).

Мүәллимин тәклифи илә ушаглар нүмајишдә көрдүкләрини данышырлар. Мүәллим шакирдләри диггәтлә динләјир.

Мүсаһибә үчүн суаллар

1. Сиз нүмајишә нә вахт вә кимлә кетмишдиниз? 2. Зәһмәткешләр нечә кедирдиләр? 3. Онлар һарадан кечмәјә тәләсирдиләр? 4. Зәһмәткешләр әлләриндә нә тутмушдулар? 5. Нә чүр мусиги чалынырды? 6. Зәһмәткешләр нә һаггында нәғмәләр охујурдулар? 7. Нүмајишдә ән чох нә хошунуза кәлди?

II. Иншаја һазырлыг

Мүәллим:—Инди һамымыз бирликдә инша тәртиб едәҹәјик,— дејир. О, јазы тахтасындакы планы диггәтлә охумагы вә һәмин план үзрә иншаја һазырлашмагы шакирдләрә тәклиф едир.

Иншанын планы

1. 7 Нојабрда биз һансы бајрамы кечирдик? 2. Нүмајишә кимләр чыхмышдылар? 3.Нечә мусиги чалынырды? 4. Нә чүр нәғмәләр охунурду? 5. Зәһмәткешләр нечә кедирдиләр? 6. Һәр тәрәфдән нә ешидилирди?

III. Шакирдләрин иншаны шифаһи нағыл етмәләри

Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд јазы тахтасында гејд олунмуш планы охујур. 3—4 шакирд исә һәмин план үзрә иншанын мәзмунуну нағыл едир.

Мүәллим шакирдләри дәггәтлә динләјир, лазым кәлдикдә, онларын јанлыш ифадәләрини дүзәлдир вә истигамәтләндирир.

Даһа мүвәффәгијјәтли варианты мүәллим јазы тахтасында гејд едир.

«Шәһәримиз» шәкли үзрә һекајә гурмаг

«Шәһәримиз» мәтни («Ана дили», 78 сәһ.) охундугдан сонра мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр шифаһи һекајә гурурлар.

Дәрсин тәчһизи. Шәһәрин мәркәзи күчәләриндән бирини тәсвир едән шәкил (һәмин шәкли бә'зи мүәллимләр өзләри һазырлајырлар.)

Дәрсин кедиши

1. **Ушагларын шәклә бахмалары.** Мүәллим шәкли јазы тахтасындан асыр вә шәклин алтында јазылмыш сөзү («Шәһәримиз») бир шакирдә охутдурур.

2. Мүәллимин рәһбәрлији илә шәклин охунмасы

Шакирдләр әввәлҹә шәклә сәссиз олараг бахыр, онун мәзмуну илә таныш олурлар. Сонра исә мүәллимин тәклифи илә шәкилдә көрдүкләрини нағыл едирләр. Мүәллим исә шакирдләри динләјир, онларын диггәтини шәклин ајры-ајры һиссәләринә ҹәлб едир, мүшаһидәләрини истигамәтләндирир. Мүәллим күчәнин асфалт һиссәсини көстәрәрәк сорушур:

— Күчәнин бу һиссәсинә нә дејилир? (асфалт јол).

Мүәллим—Асфалт јол нә үчүндүр? (асфалт јолдан троллејбус. автобус вә башга машынлар кечир).

Мүәллим шәкилдә сәкини көстәрәрәк сорушур:

— Күчәнин бу һиссәси нә адланыр? (сәки).

Мүәллим — Күчәнин кәнарында нә көрүрсүнүз? (5—6 мәртәбәли евләр көрүрүк).

Мүәллим шакирдләрин диггәтини бинанын биринчи мәртәбәсинә ҹәлб едир.

— Бинанын биринчи мәртәбәсиндә нә көрүрсүнүз? (аптек, мағаза, почт. әманәт кассасы көрүрүк).

Бурада мүәллим **аптек, мағаза, почт, әманәт кассасы** һаггында шакирдләрин биликләрини мүәјјәнләшдирир, тәкмилләшдирир вә јекунлашдырыр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Мүәллим — Шәһәрин күчәләриндәки һәрәкәт һаггында нә дејә биләрсиниз? (Шәһәрин күчәләриндә бөјүк һәрәкәт вар).

Мүәллим — Күчәдә машынларын һәрәкәтини ким гајдаја салыр? (Милис нәфәри).

Мүәллим — Милис нәфәри нә едир? (О, машынлары сахлајыр).

Мүәллим — Милис нәфәри машынлары нә үчүн сахлајыр? (О бири машынлара јол вермәк үчүн).

Мүәллим **мағаза, сәки, асфалт јол, милис нәфәри, автобус, троллејбус** сөзләрини јазы тахтасынын сағ тәрәфиндә гејд едир.

3. Иншанын коллектив сурәтдә тәртиб олунмасы

Мүәллим суалларла синфә мүрачиәт едир. Шакирдләр суаллара чаваб верирләр. Мүәллим јахшы чаваблары јазы тахтасында гејд едир.

Инша үчүн суаллар

— Шәһәрин күчәләри һаггында нә демәк олар? (Шәһәрин күчәләри кениш вә гәшәнкдир).

— Күчәләрин сағ тәрәфиндә нә көрүрсүнүз? (Күчәнин сағ тәрәфиндә бөјүк даш бина көрүрүк).

— Бу евдә кимләр јашајырлар? (Бу евдә зәһмәткешләр јашајырлар).

— Бинанын биринчи мәртәбәсиндә нә вардыр? (Бинанын биринчи мәртәбәсиндә мағаза, аптек вә почт вардыр)

— Асфалтдан һансы машынлар кечир? (Асфалтдан автобус, автомобил, троллејбус кечир).

4. Шакирдләрин јазы тахтасындакы иншаны охумалары

5. Ушагларын иншаны көчүрмәләри. Шакирдләр тарихи, башлығы («Шәһәримизин күчәси») јазыр, иншаны дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Шакирдләр јазылышы чәтин олан **автобус, троллејбус, асфалт** сөзләрини мүәллимин тәклифи илә һечаларла охујурлар. Мүәллим парталарарасы кәзәрәк көчүрмә заманы шакирдләрин сәһвә јол вермәмәләринә нәзарәт едир.

«Јени ил јолкасы» мөвзусу үзрә инша

Мә'лумдур ки, гыш тә'тили мүддәтиндә бүтүн ушаглар јени ил шәнлијиндә иштирак едирләр. Јени ил шәнлији ушаглара јахшы тә'сир бағышлајыр. Онлар бу бајрамы узун мүддәт унутмурлар. Ушагларын јолка һаггындакы тәәссүратларындан истифадә едәрәк марағлы јазы ишләри апармаг олар.

«Јени ил јолкасы» һаггында шифаһи вә јазылы инша

Бир чох мүәллимләр шакирдләрин шифаһи нағылыны гијмәтләндирмир вә она аз диггәт јетирирләр. Һалбуки шифаһи рабитәли нитг үзәриндә иш јазылы нитг инкишафынын әсасы олмагла шакирдләрин бүтүн јарадычы ишләриндә давам етдирилмәли, тәдричән мүрәккәбләшдирилмәлидир.

I. Дәрсин кедиши

1. **Мүсаһибә.** Мүәллим јолка шәнлијинин нечә кечирмәләри һаггында өз тәәссүратларыны данышмағы шакирдләрә тәклиф едир. Өз тәәссүратларыны формалашдырмаг үчүн мүәллим шакирдләрә көмәк мәгсәди илә кичик план верир вә дејир:

— Јолка шәнлијиндә сиз һарада олмусунуз, јолка хошунуза кәлдими, сиз орада нә етдиниз, сизин даһа чох нә хошунуза кәлди.

Ушаглар гыш тә'тили заманы јолка шәнлијиндә һарада вә нә ишлә мәшғул олдугларындан данышырлар.

1—2 ушаг јолка шәнлији һаггындакы хатирәләриндән данышыр, мүәллим галан шакирдләрин дә диггәтини јолдашларынын ифадәсинә чәлб едир.

II. Дәрсин мөвзусунун е'лан едилмәси

Мүәллим дәрсә belә башлајыр:

— Ушаглар, иштирак етдијиниз јолка шәнлији һаггында бу күн инша јазачагсыныз.

Мүәллим јазы тахтасында иншанын башлығыны («Јени ил јолкасы») гејд едир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

III. Шифаһи һазырлыгла әлагәдар олараг луғәт үзәриндә иш

Мүәллим шакирдләрин шифаһи нағылы илә әлагәдар олараг луғәт үзәриндә ишә кечир.

О, ушаглара дејир:

— Ушаглар, јолканы көзәл тәсвир етмәк үчүн иншада ишләдәчәјиниз сөзләр һаггында фикирләшин.

Ушаглар фикирләшдикдән сонра мүәллим суал-чаваба башлајыр.

Мүәллим — Јолка нечә иди?

Шакирд — Јолка **јашыл, гәшәнк, әлван** иди.

Мүәллим — Јолка һансы ојунчагларла бәзәдилмишди?

Шакирд — Јолка **улдуз, довшан, ајы, алма, армуд** вә с. ојунчагларла бәзәдилмишди.

Мүәллим чәтин сөзләри (мәсәлән, улдуз, армуд, довшан, шахта баба, Гаргыз вә с.) јазы тахтасында гејд едир.

IV. Планын охунмасы вә шакирдләрин иншаны јазмалары

Мүәллим дәрсдән габаг јазы тахтасында јаздығы планын үстүнү ачыр.

Тәхмини план

1. Сән јолкада һарада олмусан? 2. Јолка нечә иди? 3. Јолка нә илә бәзәдилмишди? 4. Сиз јолка әтрафында нечә шәнлик етдиниз? 5. Јолка шәнлијиндә сизин ән чох нә хошунуза кәлди?

Һәмин план үзрә ушаглар мүстәгил олараг инша јазырлар.

Бә'зән шакирдләр биринчи суала чаваб јазмагда чәтинлик чәкирләр. Онлар јолка шәнлијиндә олдуглары клубун, мәдәнијјәт евинин вә с. адыны дүзкүн јазмағы бачармырлар. Мәһз она көрә дә мүәллим иншаја башламаздан габаг шакирдләрә тапшырмалыдыр ки, һәмин адлары сәһв јазмамаг үчүн бу вә ја дикәр адын нечә јазылмасы һаггында чәтинлик чәкдикдә она мүрачиәт етсинләр.

Үмумијјәтлә, бу вә ја дикәр сөзүн јазылышында чәтинлик чәкдикдә мүәллимә мүрачиәт етмәји шакирдләрдән тәләб етмәк лазымдыр.

V. Евә тапшырыг. Мүәллим јолка шәклини чәкмәји вә охудуглары ше'рләрдән мүвафиг парча сечиб һәмин шәклин алтында јазмағы шакирдләрә тапшырыр.

«Гышда» шәкли үзрә коллектив һекајә

(«Ана дили» дәрслији, 103 сәһифә)

Шакирдләр «Гышда» шәклинә бахыр, көрдүкләри һаггында өз тәәссүратларыны данышырлар, мүәллим шәклин әсас һиссәсинә («Дағдан сүрүшмә» һиссәсинә) шакирдләрин диггәтини чәлб едир.

Дәрсин кедиши

1. Ушаглар гыш ојунлары һаггында өз тәәссүратларыны данышырлар.

III. Шәкил үзрә мүсаһибә

1. Илин һансы фәсли иди? 2. Һава нечә иди? 3. Һаванын јахшы олдуғуну нәдән билирсиниз? 4. Шәкилдә сиз кимләри көрүрсүнүз? 5. Шәкилдә ушаглар нә илә мәшғулдурлар? 6. Ушаглар дағa нә үчүн јығылмышлар? (мүәллимин тәклифи илә шакирдләр ушаглара ад верирләр). 7. Дағларда ушаглар нә едирләр?

IV. Коллектив сурәтдә һекајәнин тәртиб олунмасы

Мүәллим ушаглара дејир ки: «Дағдан сүрүшмә» адлы һекајә тәртиб едәчәкләр. Чүмләләрин гыса, ајдын, һекајәнин марағлы олмасына чалышсынлар.

Шакирдләр фикирләшир вә тәхмини олараг тәртиб едәчәкләри һекајәјә башлыг сечирләр. Мәсәлән «Дағдан сүрүшмә» вә ја «Дағда»

Сонра исә ушаглар мүәллимин суаллары үзрә һекајәни тәртиб едирләр.

Һекајәјә аид суаллар: 1. Һава нечә иди? 2. Ушаглар һараја топлашмышдылар? 3. Онлар дағда нә едирләр? 4. Нәркиз вә Низаминин киршәсинә нә олду? 5. Онлара кимләр бахырлар? 6. Топлан нә едир?

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Ушаглар һәмин суаллар үзрә дүзәлмиш һекајәни нағыл едирләр.

8 Март бајрамы мүнасибәти илә ушагларын анаја мәктуб јазмалары

Адәтән, 8 Март бајрамы мүнасибәти илә ушаглар аналарына һәдијјәләр һазырлајырлар. Мүәллим 8 Март бајрамы һаггында данышмагла, һәдијјәләрин һазырланмасында јахындан иштирак едир вә өз мәсләһәтләри илә онлара көмәк көстәрир. 8 Март бајрамына бир нечә күн галмыш аналарына тәбрик мәктубу јазмағы шакирдләринә тәклиф едир.

Мүәллим мәктубун тәртиб олунмасы үчүн хүсуси дәрс ајырыр. О, һәмин дәрсдә шакирдләри мәктубун тәртиб едилмәси гајдасы илә таныш едир.

Дәрсин кедиши

Тәхмини мүсаһибә. Мүәллим дејир: «Бу күн сиз 8 Март бајрамы мүнасибәти илә ананыза мәктуб јазачагсыныз. Сиз ананыз һаггында нә јазмаг истәјирсиниз?

Ушаглары динләдикдән сонра фикрини системә салмагда мүәллим онлара көмәк едир. Белә сөһбәтиндә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Сонра мүәллим јазы тахтасындакы планын үстүнү ачыр.

1. Мүрачиәт. 2. Тәбрик. 3. Анаја нә арзу едирик?. 4. Нә сөз веририк. 5. Имза.

Мүәллим—Ананызы нечә адландырачағынызы јадыныза салын.

Бир шакирд:
— Әзиз ана!
Башга бир шакирд:
— Севимли ана!
Үчүнчү шакирд:
— Меһрибан ана!
Дөрдүнчү шакирд:
— Аначан!

Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд планын биринчи маддәси гаршысында бунлардан бирини (әзиз ана) јазы тахтасында гејд едир. Галан шакирдләр исә мүстәгил олараг јухарыда анаја мүрачиәт үчүн дедикләри сөзләрдән бирини өз мәктубларынын башында јазырлар.

Мүәллим — Ушаглар, ананызы нә мүнасибәтлә тәбрик етмәк истәјирсиниз? (8 Март бајрамы мүнасибәти илә)

Ушаглар аналарына јазачаглары мәктуба ашағыдакылары әлавә етмәк истәдикләрини билдирдиләр:
— Анамы тәбрик етмәк истәјирәм.
— Анама ә'лачы олмаға сөз верәчәјәм.
— Анама узун өмүр вә чансағлығы арзу едәчәјәм.

Мүәллим шакирдләрин дедикләрини диггәтлә динләјир, фикирләрини тамамламагда, гајдаја салмагда онлара көмәк едир ки, бунун да бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Планын үчүнчү һиссәсинин гаршысында (мө'тәризә ичәрисиндә) гејд едирләр.

Мүәллим — Биз анаја нә арзу едирик?
Шакирдләр:
— Биз анаја узун өмүр вә чансағлығы арзу едирик.
— Биз анаја хошбәхтлик арзу едирик.
Мүәллим — Сиз анаја нә сөз вермәк истәјирсиниз?
— Ә'лачы олмаға сөз вермәк истәјирик.
— Анаја ев ишләриндә көмәк етмәјә сөз верәчәјик.

Мүәллим ушагларын чавабларыны јери кәлдикчә планын мувафиг маддәси гаршысында (мә'тәризәдә) јазыр.

Бундан сонра мүәллимин тәклифи илә 2—3 шакирд өз мәктубунда аналарына нә сөз верәчәкләрини вә мәктубу нечә јазачагларыны данышыр.

Мәктубун јазылмасы

Шакирдләр коллектив сурәтдә тәртиб етдикләри план үзрә мүстәгил олараг аналарына мәктуб јазырлар. Мәктубун ахырында өз ад вә фамилијаларыны, мәктубун јазылмасы тарихини гејд едирләр.

Мәктубу јазыб гутардыгдан сонра һәр шакирд өз мәктубуну нәзәрдән кечирир. Сонра исә гатлајыб габагчадан һазырладығы зәрфин ичәрисинә гојур.

«Тап көрүм» нағыл—тапмачанын охунмасы

Дәрсин мәгсәди. Шакирдләрин илин фәсилләри вә һәфтәнин күнләри һаггындакы мә'луматыны дәгигләшдирмәк вә онларын оху вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк.

Дәрсин тәчһизи. Мүәллим илин фәсилләринә, һәфтәнин күнләринә аид хүсуси әјани вәсаит тәртиб едир. Бурада

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

фәсилләрин, ajларын вә һәфтә күнләринин адларыны ири һәрфләрлә јазыр, һәр фәслин ичәрисини рәнкли карандашла рәнкләјир. Фәсилләрин вә ajларын адлары мухтәлиф рәнклә рәнкләнир. Һәрфләрин һүндүрлүјү 5—6 см олур. Бундан әлавә, ajрыча вәрәгдә «Илин дөрд фәсли» башлығы јазылыр.

Ajрыча вәрәгдә ejни шрифтлә «Һәфтәнин күнләри» башлығы алтында һәфтәнин күнләри сыра илә гејд олунур.

Дәрсин кедиши

1. «Тап көрүм» нағыл-тапмача мүәллим тәрәфиндән ифадәли охунур. (Оху заманы «Ана дили» дәрслији өртүлү олур).

2. Охудан сонра мүәллим нағыл-тапмачадакы үмуми фикри ајдынлашдырмаг үчүн гыса мүсаһибә апарыр. Шакирдләр тапмачадакы әсас фикри тапыр вә изаһ едирләр. Мүәллим дејир: «Инди дә нағылын галан тапмачаларыны тапачағыг».

3. Нағылын ajры-ajры һиссәләри үзрә тапмачалар охунур, тәдричән шакирдләр тәрәфиндән тапылыр. Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд икинчи абзасы охујур.

Мүәллим — Ким биринчи үч гушун адыны сөјләјәр? (март, апрел, мај).

Мүәллим — Тапмачада бу ajлар һаггында данышылдығыны нәдән билирсиниз?

Шакирд — Чүнки биринчи үч гуш учанда **гарлар әримәјә башлады; ағачлар көјәрди, чәмәнләр јашыл отлара вә чичәкләрә бүрүндү. Чајлар дашмаға башлады.**

Мүәллим ajларын адлары јазылмыш кағызы тахтадан асыр.

Мүәллим — Бу ajларын үмуми ады нәдир? (Јаз).

Мүәллим — «Јаз» сөзү јазылмыш кағызы башлыг кими һәмин ajларын јухарысындан асыр.

Икинчи шакирд үчүнчү абзасы охујур.

Мүәллим — Икинчи үч гушун адлары нәдир? (ијун, ијул, август).

Мүәллим — Биз икинчи үч гушу бирликдә нә адландырырыг? (Јај).

Мүәллим — Сиз нәдән билдиниз ки, ијун, ијул, август јај ajларыдыр?

Шакирд — **Һавалар истиләшди; тахыл, говун, гарпыз** вә бә'зи **бағ, бостан мејвәләри јетишди.**

Мүәллим — «Јај» сөзү јазылмыш кағызы башлыг кими јај адларынын јухарысындан асыр.

Мүәллим — Үчүнчү үч гушу нә адландырырыг? (Пајыз).

Мүәллим — Пајыз ajларынын адларыны ким дејәр? (сентјабр, октјабр, нојабр—пајыз ajларыдыр).

Мүәллим — Бу ajларын пајыз ajлары олдуғуну нәдән билирсиниз?

Шакирд — Үчүнчү үч гуш учанда **алма, армуд, һејва, үзүм дәјди, сојуг күләкләр әсди, јарпаглар төкүлдү).**

Башга бир шакирд: көј үзүнү тез-тез булутлар алды, јағыш јағды.

Мүәллим «Пајыз» башлығы јазылмыш кағызы лөвһәјә бәркидир вә пајыз ajларынын адларыны гејд едир.

Мүәллим: — Илчә кишинин дөрдүнчү дәфә бурахдығы үч гушун адлары нә иди?

Шакирд — Декабр, јанвар, феврал.

Мүәллим — Бунларын үчү бирликдә нә адланыр?

Шакирд — Гыш.

Мүәллим — Тапмачада бу ajлар һаггында данышылдығыны нәдән билирсиниз?

Шакирд — Дөрдүнчү үч гуш учанда гар јағды, шахта олду, боран, човғун башланды.

Мүәллим — «Гыш» башлығыны тахтадан асыр вә алтындан гыш ajларынын адларыны јазыр.

Мүәллим — Илчә нечә дәфә гол ачды?

Шакирд — Илчә дөрд дәфә гол ачды.

Мүәллим — Илчә киши һәр гол ачанда нечә гуш бурахды?

Шакирд — Илчә киши һәр гол ачанда үч гуш бурахды.

Мүәллим — Илчә киши голларыны ачанда нә бурахды?

Шакирд — О, јаз, јај, пајыз, гыш бурахды.

Мүәллим үмуми сәрлөвһәни («Илин дөрд фәсли») тахтадан асыр вә дејир:

— Һәр үч гуш—илин фәсли, һәр ajрыча гуш исә ај адланыр.

4. Охунун давам етдирилмәси

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр нағылын галан һиссәсини охујурлар.

Мүәллим — Һәр гушун дөрд ганады — бу нә демәкдир?

Шакирд — Һәр ајда 4 һәфтә демәкдир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Мүәллим — һәр ганадда једди ләләк — нә демәкдир?

Шакирд — һәфтәдә једди күн демәкдир.

Нағыл-тапмача мәтни охунуб гуртардыгдан сонра јекунлашдырылыр. Бу мәгсәдлә дә мүәллим суал-чаваб апарыр.

Мүәллим — һәфтәнин күнләрини ким сыра илә сөјләр?

Шакирдләр һәфтә күнләринин адларыны сыра илә сөјләјирләр. Мүәллим исә һәфтәнин күнләри гејд едилмиш плакаты јазы тахтасында асыр.

Нәһајәт, ахырынчы чүмлә охунур. Шакирдләр изаһ едирләр ки, һәр ләләјин бир үзү аг—күндүз; бир үзү гара—кечә демәкдир.

Беләликлә,тахтада ашағыдакы јазы алыныр:

Илин дөрд фәсли			
Јаз	Јај	Пајыз	Гыш
Март апрел мај	Ијун ијул август	Сентјабр октјабр нојабр	Декабр јанвар феврал

һәфтәнин күнләри

Базар, базар ертәси, чәршәнбә ахшамы, чәршәнбә, чүмә ахшамы, чүмә, шәнбә,

5. Нағылын тәкрар олунмасы вә мәзмуну үзәриндә иш

Нағыл-тапмача учадан охунур: бир шакирд тапмачаны дәрсликдән охујур, башга бир шакирд исә лөвһәдәки јазылар үзрә онун чавабыны тапыб сөјләјир.

6. Евә ашағыдакы тапшырыг верилир:

Илин һәр фәслинә аид ајларын адларыны јазмаг вә һәр фәслә ијгун шәкил чәкмәк.

Бундан әлавә, синифдәнкәнар вахтда исә шакирдләр «Илин дөрд фәсли» башлығы алтында дивар чәдвәли һазырлајырлар.

Ушаглар илин һәр фәслинә аид бәдии шәкил сечир вә онлары «Јаз», «Јај», «Пајыз», «Гыш» башлыгларынын алтына јапышдырырлар. Һәр башлығын алтында исә фәслин адыны гејд едирләр.

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ АНА ДИЛИ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

С. ӘЗИМОВА,
М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин мүәллими.

Фиридунбәј Көчәрли 35 ил азәри дили вә әдәбијјат мүәллими олмуш вә бу мүддәтдә ардычыл олараг мәтбуат сәһифәләриндә иштирак етмиш, бир сыра башга мөвзуларла бәрабәр, азәри дили вә онун тәдрисинә даир мәгаләләр јазмыш, дәрсликләрин тәртибиндә иштирак етмишдир. О, 1897-чи илдә өз мүәллими А. О. Черњајевскинин вәфатындан сонра, тәләбәлик вәзифәсини јеринә јетирәрәк, онун вахтилә азәри мәктәбләри үчүн јаздығы «Вәтән дили» дәрслијини тәмәннасыз олараг јенидән ишләјиб тәкмилләшдирмиш вә чап етдирмишдир.

Фиридунбәј Көчәрли тәдрис етдији азәри дили фәннини үрәкдән истәјән һәгиги бир мүәллим кими, шакирдләрә севдирмишдир. О, ејни заманда азәри дилини османлы, әрәб-фарс сөзләри илә ағырлашдыранлара гаршы јорулмадан мүбаризә апармыш вә мәтбуат сәһифәләриндә јаздығы елми-методики мәгаләләри илә онлары ифша етмишдир.

Фиридунбәј Көчәрли 1898-чи илдән башлајараг, «Кавказ» гәзетинин сәһифәләриндә, сонралар исә «Тәрәгги», «Каспи» вә с. гәзетләрдә мәктәб, маариф вә азәри дилинин тәдрисинә мане олан сәбәбләр, әрәб әлифбасынын чәтинлији, дилимизин сафлығы, тәмизлији, онун зәрәрли тә'сирләрдән горунмасы кими мүһүм мәсәләләрә даир чох мәзмунлу мәгаләләр чап етдирмишдир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Фиридунбәј Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәриндә азәри дилинин сафлығындан данышаркән гејд едирди:

«... Әрәб вә фарс кәлмә вә ибарәләринин шөвг вә һәвәсиндә олуб еһтијач олмадығы һалда, онлары ана дилинә гатыб гарышдырмаг, бизим әгидәмизчә бөјүк сәһвдир. Вахта ки, ана дилиндә шејин өзүнүн мәхсуси ады вар вә јаинки ана дили илә бир мә'наны бәјан етмәк вә бир әһвалаты нечә ки, лазымдыр сөјләмәк мүмкүн олур, инсаф дејил ки, елм көстәрмәк вә «моллалыг» изһар етмәк иддиасына дүшүб, кәламы гәлиз ибарәләрлә вә чәтин анлашылан әрәб вә фарс сөзләри илә долдуруб әсил мә'наны даһа да дәринә салмаг вә онун үзүнә... гәлиз ибарәләр тохунмуш пәрдә чәкмәк... ол чәһәтдәндир ки,... гәзетләримиздә дәрч олунан гәлиз ибарәләр илә јазылмыш бә'зи сијаси, әдәби вә фәнни мәгаләләри охујанлар анламајыб мә'јус олурлар вә гәзетә охумагдан икраһ едирләр.

Дил нә гәдәр ачыг, садә олса бир о гәдәр көзәл, көјчәк вә мәгбул олар. Әлбәттә, дилимизә гарышыб түркләшмиш (азәриләшмиш): «фајда», «зәрәр», «хејли», «дост», «дүшмән» вә бунлар мисилли һәддән зијадә исте'мал олунан әрәби вә фарси сөзләрин барәсиндә бизим ирадәмиз јохдур...».[1]

Көрүндүјү кими, бөјүк алим вә педагог Фиридунбәј Көчәрли азәри дилинин тәмизлији вә сафлығыны горујуб мүһафизә етмәк мәгсәдилә, бүтүн манеәләрә синә кәрир вә өз фәннини үрәкдән севән бир мүәллим кими һәрәкәт едир.

Фиридунбәј Көчәрли «Молла Нәсрәддин» журналынын 1923-чү ил 16 сентјабр вә 12 октјабр нөмрәләриндә (№ 22, 23-дә) чап етдирдији «Ана дили» сәрлөвһәли кениш вә дәрин мәзмунлу мәгаләсини дә дилимизин тәмизлик вә сафлығына һәср етмиш вә ону корлајанлара гаршы чыхмышдыр.

О, һәмин мәгаләсиндә јазырды:

«...Аз вахтын ичиндә Гафгаз түркләринин дили османлы сөзләри вә истилаһлары илә долду: «Ишбу», «иштә», «шимди», «шол» «багалым», «насыл» сөзләри гәзетә сүтунларыны долдурду.

Бу ишин нәтичәси бу олду ки, инди гәзетләримизин вә журналларымызын дилини охујуб баша дүшмәк олмур. Ана дили өјрәтмәк үчүн јазылан тә'лим китабларымыз ејлә бир чәтин дилдә јазылыр ки, онларын васитәсилә ана дилини анчаг унутмаг олар. Үч-дөрд јүз сәһифәлик тә'лим вә гираәт китабларымызда «ата», «ана», «јахшы» кими чох ишләнилән әзиз сөзләр дәрман үчүн belә ахтарылса тапылмаз. Бизим әгидәмизчә, бу мүгәллидлик вә рәфтар халга хәјанәт етмәкдир... Имдијәдәк мә'нәви тәрәггимизә мане олан илләт бир исә имди ики олур: бир тәрәфдән һүруфат гүсуру, дикәр тәрәфдән дил гүсуру әлимизи вә ајағымызы бағлајыб гојмур ки, ирәли кедәк.

Доғрудан да бир фикир етмәк лазымдыр. Дил инсана верилибдир ки, онунла инсан өз фикирләрини вә һиссләрини бәјан етсин... Бизим јә'гинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Ибарәпәрдазлыг фикрин бошлуғуна вә бир дәрәчә јохлуғуна дәлаләт ејләјир, доғру вә саламат фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур.

...Халгыны севән, онун мә'нәви дирилијинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларымыздан чох-чох тәвәгге едирик ки, дилләрини асанлашдырсынлар. Ана дилиндән узаг дүшмәсинләр, фикирләрини ачыг, садә дилдә јазсынлар, таки онларын јаздыгларыны охујан анласын, дүшүнсүн вә ајылсын...».[1]

Фиридунбәј Көчәрли ана дилини «милләтин мә'нәви дирилији», «һәјатын мајәси» адландырыр вә дилимизи гаврајыб мүһафизә етмәји чох вачиб вә мүһүм бир иш кими мәсләһәт көрүрдү.

«...Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсусу малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзәләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир... Бу, инсана бәхш олунан көзәл не'мәтләрдән брисидир, ону әзиз вә мөһтәрәм тутмаг һәр кәсә борчдур.

Русларын мәшһур педагог вә әдиби Ушински дејир:

«Бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан өлүб итмәз, амма дилини алсан фөвт олар вә ондан бир нишан галмаз...».

Бизим азәри түркләринин дәхи өзләринә мәхсус дили вардыр. Бизим габил вә маһир әдибләримиз ана дилини чанидилдән севибләр, јазыларыны ачыг вә ајдын јазыблар: Аббасгулу аға Бакыхановун «Нәсиһәтнамә»си, Мирзә Фәтә-

[1] Ф. Көчәрли. «Азәрбачан әдәбијјаты тарихи материаллары», I чилд. I һиссә, Бакы, 1925, сәһ. 10—13.

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 1913-чү ил, № 23.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ли Ахундовун комедијалары, Гасым бәј Закирин мәктубаты, Һачы Сејид Әзимин мөвзун әшар вә кәламы, Һәсән бәј Мәликзадәнин үлум вә фүнуна даир јаздығы китаблар вә сијаси мәгаләләр чүмләси ачыг вә ајдын дилдә јазылмыш әсәрләрдир.

Амма ахыр вахтларда бизим ачыг вә садә дилимизә Истамбулда јарымчыг елм тәһсил едиб кәләнләр хәләл јетирмәкдәдирләр. Бу чәнаблар нә елмдән елм вә нә мә'рифәтдән мә'рифәт өјрәнмәјиб вә адларына әлгаб олараг бир гујруг јапышдырыб, гәлиз ибарәләр атына миниб, әдәбијјат мејданында човлан етмәкдәдирләр».[1]

Фиридунбәј Көчәрли узун мүддәт мүәллимлик етдији заман әрәб әлифбасынын тәдрис ишиндә доғурдуғу чәтинликләри, халгын савадланмасында төрәтдији әнкәлләри әјани сурәтдә көрмүш вә һәмин әлифбаны дәјишиб, латын әлифбасы илә әвәз етмәк гәнаәтинә кәлмишди. О, јаздығы мәгаләләриндә әрәб әлифбасынын латын әлифбасы илә дәјишдирилмәсинин фәал тәрәфдарларындан бири кими чыхыш едирди. О заманлар азәри дилиндә гәзет нәшр олунмаға ичазә верилмишди. Буна көрә Ф. Көчәрли әрәб әлифбасынын јарамазлығы һаггында фикирләрини 1898-чи илдә русча нәшр олунан «Кавказ» гәзетинин 230, 238 вә 264-чү нөмрәләриндә чап етдирмишди.

Фиридунбәј Көчәрли әрәб әлифбасы һаггындакы фикирләрини «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы әсәриндә кениш изаһ етмишдир.

О, һәмин әсәриндә әлифбадан данышаркән белә гејд едир: «...Мүсәлман әлифбасыны тәғјир вә тәбдили онун (јә'ни М. Ф. Ахундовун) баш фикирләриндән олуб, бу јолда артыг сә'ј вә тәлаш етмишдир. Амма чифајда бир тәрәфдән гәфләт вә чәһаләт вә дикәр бир тәрәфдән гәрәзи-шәхси, бүхл вә һәсәд бизим чамаат вә милләт ишләринин чохуна мане олдуғу кими, мәрһум Мирзәнин дәхи бу көзәл фикринә мане олуб онун бу гәдәр чәкдији сә'ј вә зәһмәтинин сәмәрәсиз гојуб... Һүруфатымызын гүсуру барәсиндә динмәјиб кечсәк, вичданымыз бизи раһат гојмаз...»[2].

Көрүндүјү кими, Фиридунбәј Көчәрли азәри халгынын мәдәнијјәтчә керидә галмасынын, әһалинин савадсыз олмасынын сәбәбләрини әрәб әлифбасынын јарамазлығында вә чох нөгсанлы олмасында көрүрдү.

---

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 1913-чү ил, № 23.
[2] Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 250.

Фиридунбәј Көчәрли өмрүнүн сонуна гәдәр көһнә әлифба әлејһинә мүбаризә апармыш вә «һүруфатымызын гүсуру барәсиндә динмәјиб кечсәк, вичданымыз бизи раһат гојмаз»,—дејә истәр 1898-чи илдә «Кавказ» гәзетиндә бир сыра гүввәтли мәгаләләри илә вә истәрсә М. Ф. Ахундова һәср етдији хүсуси китабда әрәб әлифбасынын гүсурларыны ачыб көстәрмишдир.

Фиридунбәј Көчәрлинин ана дили вә онун тәдриси саһәсиндәки бөјүк хидмәтләриндән бири дә вахтилә әлифбамызын дәјишдирилмәсинә тәрәфдар чыхмасы вә бу фикрини о заманкы ағыр шәраитдә чәсарәтлә мәтбуат сәһифәләриндә тәблиғ етмәсидир.

Фиридунбәј Көчәрли дөврүнүн ән бачарыглы ана дили мүәллими вә методисти иди. Онун көзәл методист олмасыны о заманлар Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Загафгазије» гәзетиндә (2 апрел, 1910, № 74) «Вәтән дили» дәрслији һаггындакы чәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә редаксијаја јаздығы мәктубундан да ајдын көрмәк олур. Бу мәгаләдә Ф. Көчәрли маһарәтлә бир мүәллим вә методист кими ибтидаи синифләрдә ана дили тәдрисинин ән инчә мәсәләләрини елми-педагожи чәһәтдән ачыб изаһ етмишдир.

Биз јухарыда гејд етмишдик ки, Фиридунбәј Көчәрли 1897-чи илдә мүәллими А. О. Чернјајевскинин вәфатындан сонра, өз тәләбәлик вәзифәсини јеринә јетирәрәк, онун «Вәтән дили» дәрслијини јенидән ишләјиб тәкмилләшдирмиш вә нәшр етдирмишдир. Сөз јох ки, А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» китабы, заманы үчүн чох фајдалы бир дәрслик иди. Бу дәрслијин әһәмијјәти барәдә вахтилә Гафгаз әјаләти тәдрис мүдиријјәти шурасынын 9 ијун 1888-чи ил тарихли гәрарында да јазылмышды.[1]

Лакин сонралар бу китабын тәртибиндәки методик нөгсанлар ашкара чыхарылмаға башлады. Бу нөгсанлар әлифба тә'лимини мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшдирмәјә сәбәб олур вә шакирдләрин тезликлә савадланмасы үчүн әнкәлләр төрәдирди. «Вәтән дили» китабы әрәб әлифбасынын кобуд гүсурларындан хилас ола билмәмишди. Мә'лум олдуғуна көрә, сәвти үсулун әсас тәләби ондан ибарәтдир ки, һәр нә тәләффүз едилирсә, һамысынын һәрфи, јахуд ајры бир әламәти

---

[1] Бах. «Сборник распоряжений напечатанных циркулярах по управлению Кавказским учебным округом за 1887—1891 гг.», часть вторая, Тифлис, 1892.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ушагын көзләри гаршысында олсун. Буну исә әрәб әлифбасы илә вермәк чох чәтин иди. Икинчи нөгсан бу иди ки, А. О. Черніајевски китабында 32 һәрфдән ијирми беш әрәб һәрфинин дөрд (башда, ортада, башга һәрфлә бағлы јазылан вә ахырда јазылан) вә једди әрәб һәрфинин исә ики (башда вә ахырда јазылан) шәклини вермишди. Һәмин гајда илә шакирдләр 128 һәрф шәкли өјрәнмәли олурдулар ки, бу да әлифба тә'лими дөврү үчүн ән азы алты ај вахт алырды.[1]

Ф. Көчәрли өз севимли мүәллими А. О. Черніајевскинин вәфатындан сонра, тәмәннасыз олараг, «Вәтән дили» китабындакы бу чәтинликләри (әлбәттә, имкан дахилиндә) арадан галдырмаға чәһд етмиш, дәрслији даһа јарарлы шәклә салыб, ушагларын мәнимсәмәләри үчүн асанлашдырмышды. Һәмин дәрслик Ф. Көчәрлинин редактәси илә бир нечә дәфә тәкрар нәшр олунандан сонра, 1910-чу илдә, Тифлисдә чыхан «Загафгазје» гәзетинин 58-чи нөмрәсиндә Ширвански адлы бир нәфәрин рә'ји чап олунур. Ф. Көчәрли исә һәмин гәзетин 74-чү нөмрәсиндә Ширванскијә елми-методики чәһәтдән әсасландырылмыш гүввәтли бир чаваб мәгаләси чап етдирир. Ашағыда һәмин мәгаләдән бә'зи јерләри олдуғу кими веририк:

«Чәнаб Г. Б. Ширвански, Черніајевскинин «Вәтән дили» дәрслији барәсиндә «Загафгазје» гәзетинин 58-чи нөмрәсиндә дәрч олунмуш ресензијасында тәһлил етдији әсәрә бир о гәдәр дә әдаләтли гијмәт вермир. Һәмин дәрслијин сон ики нәшри мәним редаксијам алтында чыхдығына көрә чәнаб Ширванскијә онун бә'зи гејдләринин әсассыз олдуғуну көстәрмәји лазым билирәм.

Һәр шејдән әввәл, чәнаб Ширвански дәрслији сүн'и олараг, беш һиссәјә ајырыр ки, онларын һәр биринин һаггында ајрыча мүлаһизә сөјләсин. Китаб исә чәми ики һиссәдән ибарәтдир: биринчи һиссәдә рәсмхәтт өјрәтмәк үчүн 50-јә гәдәр чизки, кенетик үсулла һүснхәтт өјрәтмәјин там курсу, әјанисөвти үсулла јазыны вә охуну бирликдә өјрәтмәк үчүн әлифба, һабелә Азәрбајчан јазы вә чап әлифбасы дәрч олунмушдур. Икинчи һиссә әлифбадан сонра илк оху китабыдыр вә ушаг анлајышына ујғун олан кичик мәгаләләрдән, тәмсилләрдән, орижинал вә тәрчүмә едилмиш ше'рләрдән ибарәтдир. Чәнаб Ширвански рәсмхәтт үчүн биринчи сәһифәдә дәрч олунмуш нүмунәләри дәрслијин гүсурларындан һесаб едир вә

[1] Бах. «Вәтән дили» (I һиссә), сәһ. 11, 12, 13. А. О. Черніајевски

онун фикринчә, бу нүмунәләрин һеч бири мүсәлман (азәри) һәјатындан көтүрүлмәмишдир. Биз исә тәсдиг едирик ки, һәмин шәкилләрин әксәријјәти мәһз мүсәлман һәјатындан көтүрүлмүшдүр, бурада јалныз мебел гисминдән, олан, мәсәлән, стол, стул, чарпајы кими сон заманларда азчох варлы мүсәлман евләринин, демәк олар ки, һамысында тәсадүф олунан шејләр истисна тәшкил едә биләр. Һәмин нүмунәләрин арасында саат, лампа, чајник, стәкан, кәллә гәнд, китаб, чешмәк вә илахир шејләрин дә шәкилләри вардыр. Белә олан сурәтдә демәк олармы ки, истиснасыз олараг бу шәкилләрин һеч бири мүсәлман (азәри) һәјатындан көтүрүлмәмишдир? Доғруданмы чәнаб Ширвански белә һесаб едир ки, азәрбајчанлыларын сааты, чешмәји, лампасы, чајники, тәрәзиси вә орағы өз формасына вә заһири көрүнүшүнә көрә русларын, јахуд күрчүләрин ишләтдији һәмин шејдән нә илә исә кәскин шәкилдә фәргләнмәлидир?

Чәнаб Ширвански әлифбаны, јә'ни ушаглара ана дилиндән савад өјрәтмәк үчүн верилмиш илк дәрсләри нәзәрдән кечирәндә дә бу мәһдудлуға вә бундан да гәрибә ифрата јол верир. О белә һесаб едир ки, дәрслијин бу һиссәси «42 шәкиллә көзәл вә зәнкин бәзәнмишдир, бу шәкилләрин исә һеч биринин бизим һәјатла һәтта узаг бир әлагәси дә јохдур, дәрслијин гүсурларындан бири дә елә будур». Чәнаб Ширванскинин «Вәтән дили» китабындакы әлифбанын шәкилләри һаггында бу гәдәр гәти шәкилдә дедији бу фикри мүәллифин, һаггында мүлаһизә јүрүтдүјү предметлә таныш олмадығыны вә бу барәдә һеч нә билмәдијини көстәрир. Адәтән ушаглара илк савады өјрәтмәк үчүн әлифба бир нечә дәрсдән ибарәт олур. Һәр дәрсдә ушаглара бир вә ја ики сәс өјрәдилир; шакирдләр һәмин сәсләри мүәллимин ајдын вә узадараг дедији вә һәр һансы бир предмети билдирән мүәјјән сөзләрдә ахтарыб тапырлар. Мәсәләни асанлашдырмаг, әјани вә мараглы етмәк үчүн мүәллим ја һәмин предметин өзүнү, ја моделини, ја да шәклини шакирдләрә көстәрир; шакирдләр һәмин предметин адыны дејирләр: мәсәлән, «Ат» сөзүндә шакирдләр «т», «Диш» сөзүндә «и», «Ачар» сөзүндә «ч» сәси илә таныш олурлар вә и. а. Тамамилә ајдындыр ки, әјанилик үчүн предметләрин әлифбада верилмиш шәкилләринин бу вә ја дикәр бир халгын вә ја милләтин һәјаты илә мүәјјән бир әлагәси јохдур вә ола да билмәз...

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Даһа сонра Ширвански дөрдүнчү һиссәдә өзүнүн сүн'и сурәтдә дүзәлтдиji jазы вә чап һәрфләри һаггында данышаркән ону әjанилик хатиринә (?) вә шакирдләрин асан мәнимсәмәси үчүн (нәjи?) китабын әввәлинә кечирмәjи фаjдалы һесаб едир. Чәнаб Ширвански бурада да өзүнүн бу типли дәрс китаблары илә таныш олмадығыны бүрузә вермишдир. Сөвти үсулла илк савад өjрәтмәк ишиндә әлифбаны әввәлдә вермәjин һеч бир әһәмиjjәти јохдур. Чүнки бу заман шакирдләрә һәрфләрин адлары өjрәдилмир, бәлкә, дидактика гаjдасы илә, jә'ни деjилиши асан олан сәсләрдән чәтинләринә кечмәк илә сәсләр, саитләр вә самитләр әзбәрләдилир. Шакирдләр өjрәндикләри дилин бүтүн сәсләрини әсаслы сурәтдә мәнимсәдикдән сонра, онлары сәсләрин ишарәләри илә, jә'ни әлифбанын дүзүлүшү илә таныш едирләр...

Бүтүн бу jухарыда деjиләнләр бизи инандырыр ки, чәнаб Ширвански «Вәтән дили» китабына гиjмәт верәркән зәһмәт чәкиб онун мәзмуну илә лазыми гәдәр таныш олмамыш вә китабы jалныз сәтһи сурәтдә нәзәрдән кечирдикдән сонра өз рә'jини jазмышдыр. О, дәрслиjин ән башлыча мәзиjjәтләрини: сөвти үсулла савад өjрәдилмәси үчүн һәр бир дәрсин дигтәтлә ишләндиjини, китабын дилинин садәлиjини вә анлашыглы олдуғуну, изаһын аjдынлығыны нәзәрдән гачырмышдыр.

Мәрһум Черниjаjевски... көзәл педагог иди, садә халгын вә ушагларын данышдығы азәри дилини дә jахшы билирди. Азәри халг мәсәлләрини һеч кәс данышығында онун гәдәр jерли-jериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өjрәтмәк үчүн өз дәрслиjини тәртиб едәркән о, бир педагог кими, jарарлы материал сечмәjи вә бу материалы чанлы ушаг дилиндә дүзәлдиб тәгдим етмәjи бачармышдыр.

Бизим әгидәмизә көрә, Ушинскинин биринчи ил «Родноjе слово» («Ана дили») дәрслиjи рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмиjjәтә маликдирсә, Черниjаjевскинин «Вәтән дили» дәрслиjи дә азәриләр үчүн елә бир әһәмиjjәтә маликдир»[1].

Фиридунбәj Көчәрлинин «Вәтән дили» дәрслиjинә даир чәнаб Ширванскинин рә'jинә вердиjи чох тутарлы чаваблардан, онун нә дәрәчәдә һазырлыглы вә тәчрүбәли бир ана дили методисти олдуғу ачыг көрүнүр.

[1] Бах, Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 238—240.

CamScanner ile tarandı

КӨРКӘМЛИ ӘДӘБИJJАТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ ХАДИМЛӘРИ ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ ҺАГГЫНДА

Багыр БАҒЫРОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Ч. Чаббарлы сәнәти бизим совет дөвру мәдәниjjәтимизин гәһрәһә пилләсидир

Сәмәд ВУРҒУН.

АДЫНЫ һәмишә һөрмәт вә мәһәббәтлә чәкдиjимиз Чәфәр Чаббарлы jашасаjды, инди онун jетмиш jашы тамам олурду. Бу өлмәз сәнәткарын ады азәри совет драматургиjасынын jаранмасы, тәшәккүлү вә инкишафы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Ч. Чаббарлы бөjүк драматург, нәзәриjjәчи, истe'дадлы театр хадими олмагла бәрабәр, һәр шеjдән әввәл, доғма халгынын, вәтәнинин сәдагәтли оғлу, сөзүн әсил мә'насында вәтәндаш иди. Ч. Чаббарлыны әдәбиjjат аләминә кәтирән нә ади һәвәс, нә дә шөһрәт иди. О, әдәбиjjата өз сәси, өз нәфәси илә кәлмишди. Jазмаг, jаратмаг ешги онун дахили варлығында иди. Бәдии jарадычылыға өзүнүн мә'налы һәjатынын аjрылмаз бир һиссәси кими бахан Ч. Чаббарлы, сәнәтин әсил гаjәсини халга, вәтәнә хидмәтдә көрүр, бу саһәдә вар гүввәси илә чалышырды. Мәһз буна көрәдир ки, онун илк гәләм тәчрүбәси олан «Баһар» ше'риндән тутмуш мәшһур драмларына өлүмүндән аз әввәл jаздығы «Фирузә» һекаjәсинә кими биз аловлу гәлбин дөjүнтүләрини һисс едир, дуjуруг.

Ч. Чаббарлынын Севил, Алмаз, Елхан, Фирузә вә башга әдәби гәһрәманларына хас олан мәрдлик, сәдагәт, дөзүмлү-

Scanned with CamScanner

лүк, көһнәлијә гаршы барышмаз олмаг, јенилијин гәләбәси үчүн бөјүк фәдакарлыглар көстәрмәк, инсан шәхсијјәти вә мәнлијини һәмишә јүксәк тутмаг әзми илә јашамаг кими мүсбәт кејфијјәтләр нәсилләрин тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамыш вә ојнамагдадыр.

Ч. Чаббарлы бөјүк һиссләр вә арзуларла јашајан бир әмәлпәрвәр јазычы, мөһкәм ирадә вә әгидә саһиби олан бир шәхсијјәт иди. Бу чәһәтдән онун зәнкин јарадычылығы илә јанашы, мә'нәви аләми, шәхсијјәти дә бу күнкү охучудан өтрү нечә јашамаг, нечә ишләмәк, нечә мүбаризә апрмаг үчүн бир нүмунәдир, өрнәкдир.

Сәнәткарын шәхсијјәти, онун вәтәндашлыг вә мә'нәви кејфијјәтләри һаггында данышаркән көзләримиз гаршысында јалныз өз јарадычылыглары илә дејил, мә'налы һәјат вә ичтимаи фәалијјәтләри илә халг вә вәтәнин сәадәти наминә бөјүк фәдакарлыглар көстәрән сималар чанланыр. Белә сималарын ады јалныз мәнсуб олдуглары халг тәрәфиндән дејил, сәнәти, әдәбијјаты севән вә гијмәтләндирән дүнја халглары тәрәфиндән дә һәмишә вә еһтирамла чәкилмиш вә чәкилмәкдәдир. Бу да һеч тәсадүфи дејилдир. Чүнки әсил «сәнәткар өз өлкәсинин, өз синфинин дујғу чиһазы, онун гулағы, көзү вә үрәјидир; о өз дөврүнүн сәсидир» (М. Горки). Демәли, «өз дөврүнүн сәси» олан сәнәткарын кур сәсини ешитмәмәк, онун үрәк дөјүнтүләрини дујмамаг мүмкүн дејилдир. Өз талејини халгын талеји илә бағлајан, онун севинчи илә севинән, кәдәри илә кәдәрләнән һәгиги сөз устасы Ч. Чаббарлы доғма халгына елә гырылмаз телләрлә бағланмышдыр ки, бу өлмәз сәнәткарын сәси халгын сәсинә, арзусу исә халгын арзусуна чеврилмишдир. Бу мәртәбәјә галхан, ел мәһәббәти газанан хошбәхт сәнәткар һәгигәтән әбәдијјәтә говушмушдур. Бу күн гәдирбилән халгымыз Ч. Чаббарлыны һәм көзәл әсәрләр мүәллифи, һәм дә бөјүк вәтәндашлыг гүруру илә мә'нәви мәдәнијјәтимизин — дилимизин, инчәсәнәт вә әдәбијјатымызын кешијиндә ајыг-сајыг дајанан, бу сәрвәти горујан вә мүдафиә едән әсил вәтәнпәрвәр кими әзизләјир вә хатирәсини јүксәк тутур. Ч. Чаббарлынын гәләм достлары, мүасирләри вә инчәсәнәт хадимләринин мәгалә, хатирә вә гејдләриндә бу көркәмли сөз устасынын нечә зәнкин бир дахили аләмә малик олдуғу, сәнәт вә әдәбијјата бахышы, милли театрымызын инкишафы, сөз сәнәтинин мәфкурә сафлығы уғрундакы мүбаризәси, сәмими дост, јолдаш вә мәсләһәтчи олмасы өз парлаг ифадәсини тапмышдыр. М. Мүшфиг, С. Вурғун, М. С. Ордубади, С. Һүсејн, М. Ибраһимов, Һ. Меһди, Р. Рза, Ч. Чәфәров, С. Рүстәм, М. Ариф, М. Ч. Чәфәров, һабелә көркәмли сәһнә хадимләриндән Һ. Аббасов, М. А. Әлијев, М. Х. Давудова, М. Мәрданов вә башгаларынын хатириндә бу өлмәз драматургун һәјат вә јарадычылығы, онун шәхсијјәти, малик олдуғу јүксәк инсани кејфијјәтләр барәдә бөјүк һөрмәт вә сәмимијјәт һисси илә сөһбәт ачылыр.

Исте'дадлы шаир М. Мүшфиг Ч. Чаббарлыны бир бөјүк гардаш вә мүәллим кими севир, она хүсуси һөрмәт бәсләјирди. Шаирин һәјат јолдашы Дилбәр Ахундзадә «Мүшфигли күнләрим» адлы хатирәсиндә кәнч шаирин Ч. Чаббарлы сәнәтинә мәфтун олдуғундан, онун һәр бир сәһнә әсәрини нечә фәрәһлә гаршыладығындан мараглы епизодлар сөјләјир. Ч. Чаббарлынын гајнар јарадычылығы, сәһнәмизә бир-биринин ардынча вердији көзәл әсәрләр М. Мүшфиги вәчдә кәтирир, она гол-ганад верирди. Халг вә вәтән үчүн чох лазымлы олан белә бир сәнәт баһадырынын вахтсыз өлүмү, һамыдан артыг, М. Мүшфиги кәдәрләндирмиш, сарсытмышды. О, бу кәдәри «Шаирин өлүмү» ше'риндә тә'сирли бир диллә ифадә етмишди. М. Мүшфиг Ч. Чаббарлынын симасында әсил сәнәт вә әдәбијјат мүчаһидини, «шанлы өлкәнин шанлы устасы»ны, «сөз үзүјүнүн јанар алмазы»ны, «усталар башы»ны, «бүтүн јолдашларын әзиз јолдашы»ны, «сөз вә руһ мүһәндиси»ни көрүрдү. Шаир бу өлүмдән нә гәдәр кәдәрләнсә дә, бунунла тәсәлли тапырды ки, сәһнәмизә көзәл әсәрләр верн бир сәнәткар һеч бир заман өлә билмәз. О, чисмән өлсә дә, мә'нән јашајыр вә јашајачагдыр. «Сәнәтдә јер күчү, көј күчү вардыр» дејән шаир драматургун өлүмүндән сон дәрәчә кәдәрләнән доғма халгына тәсәлли верирмиш кими ше'ри никбин бир сонлугла битирир:

Јүксәл, јүксәл мәним шөһрәтли өлкәм!
Ше'рдән, шаирдән дөвләтли өлкәм!
Сәнин гырылмајан ганадларын вар,
Тарихдә лајәмут бүсатларын вар.
Бөјүк Фүзулијә руһ верән елләр,
Өзүнү тарихә көстәрән елләр
Ишини вахтында битирәчәкдир!
Һәр заман Чәфәри јетирәчәкдир!

Халг шаири Сәмәд Вурғун Ч. Чаббарлы сәнәтиндән, онун әсәри совет драматуркијасынын инкишаф саһәсиндәки бөјүк хидмәтләриндән мәгалә, нитг вә сөһбәтләриндә хүсуси мәһәб-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

бәтлә данышмышдыр. «Бөјүк әдиб» ше'риндә шаир, көркәмли драматургун өлүмү мүнасибәтилә үмумхалг кәдәрини тә'сирли бир дилләифадә едир, бу матәмдән Азәрбајчанын ағладығыны, Гафгаз дағларынын јас сахладығыны сөјләјир.

С. Вурғун мәгаләләриндән бириндә јазыр ки, «Чаббарлы драматуркија саһәсиндә бизим һамымызын бөјүк мүәллимимиз олмушдур». Ч. Чаббарлы ән'әнәләрини даим давам вә инкишаф етдирмәји мүһүм бир вәзифә һесаб едән шаир, бу бөјүк устадын адыны һәмишә еһтирамла чәкир, онун сәнәтиндән өјрәндијини сөјләјирди.

С. Вурғунун өз мә'рузә, мәгалә вә нитгләриндә мүнтәзәм олараг Ч. Чаббарлынын јарадычылығына, онун азәри әдәбијјатындакы мөвгејинә мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Јери кәлмишкән демәлијик ки, ел нәғмәкарынын драматург һаггындакы рә'јләриндә, һәр шејдән әввәл, Ч. Чаббарлы сәнәтинә дәрин бир еһтирам, мәһәббәт вә сәмимијјәт дујулмагдадыр. О, Ч. Чаббарлы барәдәки фикирләрини «кичик бир сәнәткарын бөјүк бир сәнәткар һаггында олан билаваситә мүлаһизәләри, тәәссүрат чырпынтылар» адландырырды. С. Вурғун јазырды ки, «Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ән надир сималардан биридир. О, өз јарадычылыг хәзинәсинин зәнкинлији е'тибарилә М. Ф. Ахундовдан вә Чәлил Мәммәдгулузадә — Молла Нәсрәддиндән сонра XX әср әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр. Чаббарлы Азәрбајчан классик драматуркијасы вә классик ше'ри зәминәсиндә јетишмиш милли әдәбијјатымызын ән көзәл ән'әнәләрини инкишаф етдирир. О, јени бир драматуркија әдәби мәктәбини јаратмыш шәхсијјәтдир»[1].

Бу күн биз Ч. Чаббарлы һаггында данышаркән бу көркәмли сәнәткарын әсәрләринин тәртиб вә нәшриндә, һәјат вә јарадычылыг јолунун тәдгигиндә, бу зәнкин ирсин доғма халгына чатдырылмасында чох бөјүк әмәк вә зәһмәти олан һөрмәтли академик М. Арифин әсил вәтәндашлыг хидмәтләрини хүсуси миннәтдарлыг һисси илә гејд етмәлијик.

М. Арифин Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығына һәср етдији күлли мигдарда елми мәгаләләр, «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу» адлы көзәл китабы јазычынын әсәрләри илә бирликдә халгымыз үчүн ән дәјәрли мә'нәви сәрвәтдир. Биз бу мәгаләләрдә, адыны чәкдијимиз китабда әдәбијјатымызын — сөз сәнәтимизин талеји үчүн даим нараһат олан јанар бир гәлб, вәтәндаш үрәји һисс едирик. Ч. Чаббарлынын

[1] «Ч. Чаббарлы һаггында хатирәләр», Бакы, 1960, сәһ. 18—19.

өлүмүндән кәдәрләнән алимин ашағыдакы мисраларыны һәјәчансыз охумаг мүмкүндүрмү? «Азәрбајчанын совет драматуркијасынын күнәши гүруб етмишди. Сәнәт—драматуркија фәзасы бир нөв бош галмышды, чүнки өз мүасир мөвзу вә гәһрәманлары илә совет сәһнәсини ишыгландыран сәнәткар артыг јох иди. Кечәни күндүз әвәз едәчәкди. Сүбһ ачылачагды; лакин ачылачаг сәнәт сүбһүнүн илк шүасы ким олачагды? Ким бош галмыш фәзаны илк сәјјарәси илә бәзәјәчәкди? Чәфәр Чаббарлынын әлиндән дүшмүш драматург гәләмини ким әлинә алачаг вә онун көзәл ән'әнәләрини давам етдирмәјә чүр'әт едәчәкдир».[1]

Бу мисралардакы сәмимијјәт, көркәмли алимин үрәк дөјүнтүләри, Ч. Чаббарлы симасында доғма әдәбијјатымыза сонсуз мәһәббәт нечә тә'сирли верилмишдир. Лап сон вахтларда, 1960-чы илдә М. Ариф «Чаббарлы һаггында хатирәләр»и[2] илә бизи јенидән өлмәз драматургла көрүшдүрмүшдүр. Лакин инди һөрмәтли алим Ч. Чаббарлынын әсәрләрини тәһлил етмир, бурада о, «Азәрбајчан совет драматуркијасынын күнәши» адландырдығы сәнәткарын шәхси мәзијјәтләриндән, бир инсан, бир вәтәндаш кими малик олдуғу мә'нәви кејфијјәтләрдән, онун сәнәтә, сәһнәјә бахышындан, һагсыз тәнгидә мүнасибәтиндән, драматургун шөһрәти вә буну доғуран сәбәбләрдән, мүәллимини өтән «шакирддән» сөһбәт ачыр, охучуну Ч. Чаббарлынын јазыб јаратдығы әдәби мүһитә сәјаһәтә апарыр. Биз бу хатирәләрдә өлмәз әсәрләр мүәллифини бә'зән ушаг кими севинән, бә'зән һагсыз вә гәрәзли тәнгидләрдән булуд кими тутулан, чәтин ајагда мөһкәм дајанан, принсипиал, достла чох һәлим рәфтар едән, дөзүмлү, «пис тәнгиддән дә бир шеј өјрәнмәјә чалышан» мәрд инсан кими көрүрүк.

М. Ариф сәнәткара хас олан бир нечә штрихлә Ч. Чаббарлынын варлығыны көзләримиз өнүндә чанландырыр, биз сәнәткары, бунун бој-бухуну, јеришини, һәрәкәтини көрүр, онунла көрүшүр, ондан ајрылмаг истәмирик. Бу хатирәдә хүсуси бир чәһәт диггәти чәлб етмәкдәдир. О да Чаббарлынын көзәл јазычы олмагла бәрабәр, һәм дә меһрибан, сәмими инсан олмасыдыр. «Хатирәләр»дә охујуруг: «Мән ону илк дәфә һарада вә нә вәзијјәтдә көрмүшдүм? Бу суалыма чаваб ахта-

[1]. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри (үч чилддә), I чилд, Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәшријјаты, 1967, сәһ. 149.

[2]. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри (үч чилддә), II чилд, Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәшријјаты, 1968, сәһ. 329—335.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ранда көзләримин габағында орта бојлу, садә кејимли бир кәнч дурду; башында хурмајы папаг варды, ири гара көзләри чешмәјин алтында диггәтлә бахырды. О мәни танымырды, амма көзләриндә елә бир меһрибанлыг вар ки, санки гаршысындакыны чохдан таныјырды, вә хош сөзлә, күләр үзлә диндирмәк истәјирди...».

Сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Ч. Чәфәров Ч. Чаббарлыја мәхсус олан мәһз бу кејфијәти — һәм јахшы сәнәткар, һәм дә јахшы инсан вә мә'нәви чәһәтдән пак олмаг хүсусијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр: «Бөјүк әдибимиз Чәфәр Чаббарлыны һәр дәфә јенидән јад едәркән, онун надир истe'дад олдуғуну гејд етмәклә бәрабәр, сон дәрәчә көзәл инсан, тәмиз гәлбли шәхс кими таныныб севилдијини дә көстәрмәмәк олмаз. Јахшы сәнәткар, јахшы инсан — бу ики кејфијјәт Чаббарлынын симасында үзви шәкилдә бирләшмиш вә онун әсәрләриндә олдуғу кими, шәхси һәјатында, шәхси мүнасибәтләриндә дә өз әксини тапмышдыр».[1]

Чәфәр Чаббарлы вә Азәрбајчан Совет театр сәһнәси. Бу ики мәфһум бир-бириндән ајрылмаздыр. Көркәмли сәһнә хадимләри Һачаға Аббасов, Мустафа Мәрданов, Мирзаға Әлијев, А. А. Туганов, Мәрзијә ханым Давудова вә башгаларынын хатирәләриндә Ч. Чаббарлынын сәһнә илә нечә гырылмаз телләрлә бағлы олдуғуна аид чохлу фактлар вардыр. Хатирәләрдән көрүндүјү кими, о, јалныз өз әсәрләри ојнананда дејил, мүнтәзәм сурәтдә актјорларла биркә олар, онлардан өјрәнәр, мәсләһәтләр верәр, мәсләһәтләр аларды. Һәр актјорун һансы рола даһа мүнасиб олдуғуну дәриндән мүшаһидә едәр, мүәјјән актјору нәзәрдә тутуб әсәр јазарды.

Гочаман сәһнә хадими Һачаға Аббасов хатирәләриндә јазыр ки, Ч. Чаббарлы Һ. Чавидлә бирликдә мәшһур актјор Аббас Мирзә Шәрифзадә илә дост иди. О, әсәрләрини бу истe'дадлы актјора охујур, онун мәсләһәтләринә диггәтлә гулаг асарды. Беләликлә, бу, театрын ишинә бөјүк көмәк оларды. Бу достлуг драматургла јарадычы коллектив арасында бир көрпү јаратмыш, јени совет театр сәһнәмизин инкишафына өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишди. Ч. Чаббарлы Совет һакимијјәтинин лап биринчи илләриндән башлајараг театрларымызын јени-јени әсәрләрлә тә'мин олунмасы саһәсиндә вар гүввәси илә чарпышан бир фәдан иди. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Шәрг аләминдә

[1] Ч. Чәфәров. Сечилмиш әсәрләри (ики чилддә), I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 255.

илк ингилаби фәһлә театры олан «Сатиракит» үчүн кичик һәчмли әсәрләр јаратмаг мәсәләсинә һәср олунмуш мүшавирәдә Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, С. А. Ахундов, А. Шаиг, М. С. Ордубади кими гочаман әдибләрлә јанашы, кәнч Ч. Чаббрлы да фәал иштирак едирди. Бу театрын 1921-чи илин нојабр ајында ачылышыны тәнтәнәли кечирмәк үчүн Руһулла Ахундовун сәдрлији илә тәшкил олунмуш комиссијанын тәркибинә Ч. Чаббарлынын да дахил едилмәси бу кәнч драматургун јени һәјатла, театр аләми илә нечә јахындан бағлы олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Халг артисти Мустафа Мәрданов хатирәләриндә чох һаглы олараг јазыр ки, «Азәрбајчан сәһнәси Ч. Чаббарлынын драматуркијасы илә јүксәлдији кими, Ч. Чаббарлы да А. М. Шәрифзадә, С. Руһулла, М. Давудова вә Үлви кими гүдрәтли сәнәткарларын симасында өз гәһрәманларынын ән көзәл ифачысыны тапды».[1]

Ч. Чаббарлы сәһнәјә тәгдим етдији әсәрләриндә иштирак едәчәк актјорлары јени јарадычылыг гәләбәләринә руһландыран бир мә'нәви мүәллим иди. Мәсәлән, о, «1905-чи илдә» әсәри театра тәгдим олунмамышдан әввәл М. Мәрданова рол барәдә мә'лумат верәрәк демишди: «Сәнин үчүн һәлә бу вахта гәдәр көрмәдијин вә ифа етмәдијин образ јаратмышам». Мә'лум олдуғу кими, бу, Имамверди образы иди. Бу рол М. Мәрдановун ојунунда өз маһир ифачысыны тапмышды. Буну да гејд етмәлијик ки, ифа етдији образы өјрәнмәји, дәриндән севмәји јазычы артист үчүн мүһүм кејфијјәт һесаб едирди. О, артистләрлә сөһбәтиндә онларын имканларыны өјрәнмәклә јанашы, актјорда кәләчәк рола мәһәббәт һисси дә ојатмағы бачарырды. Мәсәлән, о, әмәкдар артист Сүлејман Тағызадә илә сөһбәтиндә ондан тар чалмағы билиб-билмәдијини сорушмуш, мәнфи чаваб алдыгда чох тәәссүфләнмишди. Артист бунун сәбәбини сорушдугда мүәллиф демишди ки, «Мән сәнә бир рол јазырам». Беләликлә, артистдә нәзәрдә тутулан Бахшыја мараг вә мәһәббәт ојадан Ч. Чаббарлы она бир тар алыб бағышламыш вә һәмин рол үзәриндә артистлә бир аја гәдәр ишләмишдир. О, Бахшы ролунун ифачысына демишди: «Бахшынын көзәллији орасындадыр ки, о, тәбиәти севир, тәмиз ешги вар, ган севмир, чох һуманист бир адамдыр. Сән әкәр бу чизкиләри образда тапа билсән, мәним јаздығым Бахшы мејдана чыхачагдыр».

[1] М. Мәрданов, «Хатирәләрим», Бакы, 1964, сәһ. 105.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Ч. Чаббарлы нәники театрын диварлары арасында, һабелә һәјатда, мәишәтдә дә актјорларын әсил тәрбијәчиси иди. Ондакы бу кејфијјәти ајдын тәсәввүр етмәк үчүн әмәкдар артист С. Тағызадәнин јазычы һаггындакы хатирәсиндән ашағыдакы епизода диггәт едәк: «Мән Кәнчәдә Чәфәр Чаббарлыны гонаг чағырдым. Бизим һәјәтдә бөјүк бир килас ағачы вар иди. Чәфәр ағача бахыб деди:

— Нә көзәл мејвәси вар.

Мән ағача чыхыб бир бөјүк будаг сындырдым вә Чәфәрә узатдым. Чәфәр исә бу һәрәкәтимдән чох наразы галыб инчиди вә деди:

— Бахышыны ојнајан, һуманист образы јарадан бир актјордан белә һәрәкәти көзләмирдим. Сән нә үчүн онун һәјатыны сөндүрдүн?!

Чәфәр гәзәбләнмишди. Мән үзр истәдим...».

Биз белә фактлара —Ч. Чаббарлынын мә'нәви паклығына, дост-танышлара һәссас мүнасибәтинә, һуманист тәбиәтинә, ишкүзарлығына, сәһнәмизә сых бағлылығына, бејнәлмиләлчилијинә вә с. аид башга инчәсәнәт хадимләринин хатирәләриндән дә чохлу мисаллар кәтирә биләрик. Лакин бүтүн бунлары кичик бир јазыда әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Биз јазычынын севимли һәјат јолдашы Сона ханым Чаббарлынын бу өлмәз сәнәткар һаггында хатирәләриндән бир нечә мисал кәтирмәклә фикримизи тамамламаг истәјирик. Сона ханым Чаббарлы «Чәфәр өз әсәрләри үзәриндә нечә ишләјирди» адлы хатирәсиндә драматургун һәјаты вә јарадычылығындан бир сыра ибрәтамиз фактлар, епизодлар сөјләјир ки, бунлар бу күн белә јарадычы гүввәләр үчүн әсил нүмунә сајыла биләр. Бурада һәр шејдән әввәл, нәзәр-диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, Ч. Чаббарлы бүтүн өмрү боју јарадычылыг әһвали-руһијјәси илә јашамыш, гәләмә алдығы мөвзуну ајларла, һәтта илләрлә һафизәсиндә көтүр-гој етмиш, һәр бир әсәри, сөзүн һәгиги мә'насында үрәк ганы илә јазмышдыр. Ч. Чаббарлынын өз әсәрләриндә истифадә етдији маһнылары көтүрәк. Бу маһнылар, нечә дејәрләр, тамашачылары әјләндирмәк хатиринә әсәрләрә дахил едилмирди. Һәр бир маһны Ч. Чаббарлы драмларынын дахили маһијјәтиндән доғур, онун үзви бир һиссәсини тәшкил едир. Бу маһнылар,һәр шејдән әввәл, тәсвир олунан һадисәләрин тамашачыја даһа јахын чатмасына, образын дахили аләминин ачылмасына хидмәт едән көзәл бир васитәдир. Маһны тамашачыны һадисәләрин нечә инкишаф етдијини изләмәјә, чәрәјан едән әһвалатларын маһијјәтини дәрк

CamScanner ile tarandı

етмәјә диггәт јетирмәјә чағырыр. Әсәр һәлә јазылмамышдан әввәл онун иштиракчыларынын ифа едәчәкләри маһнылар јазылыр, зүмзүмә едилир, јазычы һәтта маһнынын сөзләринә мусиги дә бәстәләјирди. Сона ханым көстәрир ки, Ч. Чаббарлы «Од кәлини»ндә Солмазын «Мән бир солмаз јарпағам ки,» «1905-чи илдә» Сонанын «Азад бир гушам», «Алмаз»да Јахшынын «Кәрәк күнәш дағлары ашыб сөнмәјәјди», «Јашар»да Јагутун «Күчәләрә су сәпмишәм», «Севил»дә Севилин «Сәнә нә олуб залым јар?» вә башга маһнылары әсәрдән әввәл јаратмыш, бунлары узун мүддәт додагалты охумуш, пианинода ифа етмишдир. Ч. Чаббарлынын фикринчә һәр бир маһны әсәрин вә образын әсас идејасыны тамашачыја чатдырмаг үчүн бир ачардыр. Буна көрә дә о, һеч бир заман бу маһнылардан ајрылмыр, онлары тәкрар-тәкрар охумагдан мә'нәви бир зөвг алырды.

Ч. Чаббарлы әсил зәһмәткеш бир сәнәткар иди. Онун һәр бир әсәри узун дүшүнчәләрин, ахтарышларын, јухусуз кечәләрин һесабына мејдана кәлирди. Мәсәлән, о, «Од кәлини» кими бир әсәри өзүнүн дедији кими, 15 күнә јазмышды, лакин әсәр үзәриндәки дүшүнчәләри үч ил давам етмишди. Сона ханым јазыр ки, о, «Јашар»ы бир һәфтәјә јазмышдыр. Әсәр үзәриндә ишләјәркән Ч. Чаббарлы тездән кечә јарыјадәк отаға чәкилиб чөлә чыхмыр, чај-чөрәјини дә орада јејиб-ичирди.

Јарадычылыг булағынын ашыб-дашдығы бу сәнәткар ејни заманда көзәл аилә башчысы, меһрибан ата, сәдагәтли һәјат јолдашы иди. О буну өз күндәлик јашајышында, аиләјә мүнасибәтиндә сүбут етмишди.

Чәми 35 баһар көрмүш бу баһар оғлу јарадычылығында олдуғу кими, шәхси һәјатында да һамыја нүмунә ола биләчәк бир сәвијјәјә галхмаг шәрәфинә наил олмушдур. Биз вәрәгләдијимиз хатирәләрдә бунун бир даһа шаһиди олур, истәр-истәмәз сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Чәфәр Чәфәровун ашағыдакы сөзләрини үрәјимиздә бир даһа тәкрар едирик:

«Бөјүк сәнәткар олан Чаббарлы бөјүк дә инсан иди; бу бөјүклүк онун гәлбән тәмизлијиндә, сафлығында, тәвазөкарлығында, сәмимијјәт вә паклығында иди. Чаббарлы совет гурулушунун јетирдији јени типли сәнәткар, јени инсан, һәгиги бир вәтәндаш иди. О, елә бир силинмәз хатирә гојуб кетмишдир ки, нә өлүм, нә дә заман ону бизим чәркәләримиздән гопара билмәјәчәкдир».

Scanned with CamScanner

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

Ислам ӘЛӘСКӘРОВ,

Ермәнистан ССР, Басаркечәр рајону, Зод кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Мә'лум олдуғу кими, халгымызын ән гүдрәтли сөз сәнәткарларындан бири олан Ашыг Әләскәр бу вахта гәдәр орта мәктәбләримиздә чох сәтһи өјрәнилирди. Белә ки, VI синифдә онун јалныз «Көрмәдим» гошмасы тәдрис олунур, дәрсликләрин шифаһи халг әдәбијјатындан вә ашыг јарадычылығындан бәһс едән фәсилләриндә ашығын ады чәкилир, лакин һәјаты һаггында һеч бир сөз дејилмир вә јарадычылығы тәһлил едилмирди.

Чох һаглы олараг, IX синфин бу илки дәрс програмына «Ашыг Әләскәр» мөвзусу дахил едилмишдир. Бу мөвзунун өјрәдилмәсинә ајрылмыш дөрд саат мүддәтиндә ашығын гыса тәрчүмеји-һалы, јарадычылығынын үмуми сәчијјәси, «Баһар фәсли...», «Чәршәнбә күнүндә...» вә «Чыхыбдыр» гошмаларынын тәдрис едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Тәәссүф ки, IX синфин јени дәрслији һәлә чапдан чыхмамышдыр. Күман едирик ки, «Ашыг Әләскәр» мөвзусуну тәдрис етмәк үчүн програмын тәләби әсасында јазылмыш ашағыдакы мәгаләнин әдәбијјат мүәллимләримизә көмәји дәјәр.

Гыса һәјаты. Ашыг Әләскәр Көјчә маһалынын Ағкилсә кәндиндә (Ермәнистан ССР) 1821-чи ил март ајынын 21-дә анадан олмушдур.

Ашыг Әләскәрин атасы Алмәммәд сазы—сөзү гијмәтләндирән вә ашыг ше'ри сәпкисиндә јарадан исте'дадлы бир ел шаири иди. Әсас мәшғулијјәти әкинчилик олан Алмәммәд кишинин әлиндән дүлкәрлик ишләри дә кәлирди.

CamScanner ile tarandı

Алмәммәд кишинин бир-биринин далынча дөрд оғлу вә ики гызы олмушдур. О, сәккиз нәфәрлик аиләни доландырмагда бир мүддәт чәтинлик чәкмишдир.

Ашыг Әләскәр Алмәммәдин биринчи ушағыдыр. 13—14 јашларына чатанда өз кәндләриндән Кәрбалајы Гурбан адлы бириси Әләскәри апарыб, дөрд ил гапысында нөкәр ишләтмишдир.

Кәрбәлајы Гурбанын Сәһнәбаны адлы бир гызындан башга өвлады јох иди. О, Әләскәрлә чох мүлајим рәфтар етмиш, Сәһнәбаны илә онун арасында мәһәббәт јарандығыны билдикдә, чох шад олмуш вә белә бир гоһумлугдан истифадә едәрәк, Әләскәри һәмишәлик өз евиндә сахламаг фикринә дүшмүшдү. Лакин Кәрбәлајы Гурбанын гардашы Пуллу Мәһәррәм (чох варлы олдуғуна көрә «пуллу» дејирмишләр) иши позуб, Әләскәри нөкәрликдән говдурмуш вә Сәһнәбаныны күчлә өз оғлу Мустафаја алмышдыр.

Ашыг Әләскәр һәлә нөкәр ишләдији илләрдә гијмәтли гошмалар мүәллифи кими Ағкилсә кәндиндә вә гоншу кәндләрдә ше'р—сәнәт хридарларынын диггәтини чәлб етмишди. Онун бу заман јаратдығы ше'рләринин бир гисми «сијаһ зүлфлү», «ај габаглы», «булур бухаглы», «лалә јанаглы» севкилисинин тәрәннүмү, дикәр гисми исә ондан әли үзүлдүјүнә көрә фәләкдән, заманәдән шикајәтин бәдии ифадәсидир.

Ашыгларын демәсинә көрә, «Көјнәјинә», «Јетмәди», «Үзүн бүрүмә», «Дөнүбдү», «Нишанасы», «Ганан ола» вә саир рәдифли ше'рләр онун Сәһнәбаныја олан мәһәббәти илә әлагәдар олараг дејилмишдир. Өз севкилисинә јетишмәјән 20 јашлы Әләскәр белә фәрјад едирди:

Ешидин, мәчлисдә ариф оланнар,
Сәррафам, көвһәрим, каным кедибди.
Аһ чәкибән, јар јолуна бахмагдан,
Јәгин билин, јары чаным кедибди.

Мүддәтди көзүмдән олубду ираг,
Әрииб үрәјими дәрдү гәм, фәраг,
Биллур бухаг, лалә јанаг, ај габаг,
Ала көзлү Сәһнәбаным кедибди.

Ашыг Әләскәр өмрү бoју бу накам мәһәббәтини унутмамыш вә 40 јашына кими субај галмышдыр. Нәһајәт, Кәлбәчәр рајонунун Јаншаг кәндиндән Калвајы Зејналын бачысы Ана-

Scanned with CamScanner

ханымла евләнмиш, чох сәмими бир аилә гурмуш вә өмрүнүн сонуна гәдәр онунла јашамышдыр.

Ашыг Әләскәр о заман Көјчәнин ән мәшһур ашыгларындан бири олан Гызылвәнкли Ашыг Алыја шәјирд олмушдур. Әләскәр шәјирдлик еләдији беш ил мүддәтиндә классик ашыг поезијасыны дәриндән-дәринә мәнимсәмиш, ашыг һаваларынын һамысыны тамам-камал өјрәнмишди. Чох заман уста илә шәјирд мәҹлисләрдә бәдаһәтән гаршы-гаршыја ше'рләр охујармышлар.

Һеч бир тәһсил көрмәјән Ашыг Әләскәр сөзүн јери кәлән кими сазы синәсинә басар, ше'ри орадача јарадармыш.

Башга ашыглардан фәргли олараг, Ашыг Әләскәр сазы сол әли илә чалар, сағ әлини пәрдәләр үзәриндә кәздирәрмиш.

Ашыг Әләскәр дәфәләрлә Көјчәдә, Гарабағда, Кәнҹәдә вә башга јерләрдә ону һөрмәтдән салмаға чалышан дин хадимләри илә гаршылашмыш, динин ашыг мусигисини рәдд етмәси долајысы илә чох ҹидди шәкилдә кечирилән бу мүбаһисәләрдә галиб кәлмиш вә өз сәнәтинин һаглы олдуғуну сүбута јетирмишдир.

Ашыг Әләскәр бир чох јерләр кәзмиш, өзүнүн дедији кими, «јахшы һөрмәтиндән, тәмиз адындан бүтүн Гафгаз елини доланмышдыр».

Ашыг сәнәтинин зирвәсиндә дајанан Ашыг Әләскәр чох тәвазөкар имиш. Гијмәтли сөзә, зәнкин дилә, фитри шаирлик исте'дадына вә гејри-ади һафизәјә малик олан Ашыг өзү һаггында:

> Шәјирдликдә ҹан чүрүтдүм,
> Һеркиз устад олмадым...
> Јазыг Әләскәрәм, азды камалым,
> Ваҹибди ки, бир устаддан дәрс алым...

—дејир.

Ики метр учалығында олан пәһләван көвдәли, хош сифәт, һәлим тәбиәтли Ашыг Әләскәр физики әмәји чох севәр, јаз вә јај ајларында әкинчиликлә мәшғул олармыш.

Ашыг Әләскәрин беш оғлу вә алты гызы олмушдур. Оғланлардан икиси ушаг јашларында өлмүш, галан ушагларыны бөјүтмүш, ев-ешик саһиби етмишдир.

Ашыг Әләскәрин оғланларынын һәр үчүнүн — Бәширин, Әбдүләзимин вә Талыбын шаирлик тә'би вардыр. Лакин саз көтүрүб ашыглыг едәни кичик оғлу Ашыг Талыбдыр.

CamScanner ile tarandı

Халгымызын бу өлмәз сәнәткары 1926-чы ил март ајынын 7-дә вәфат етмиш вә Ағкилсә кәндинин гәрбиндәки гәбристанлыгда дәфн олунмушдур.

Јарадыҹылығы. Гурбани, Туфарганлы Аббас, Хәстә Гасым кими классик ашыг вә ел шаирләринин јарадыҹылығыны бүтүн инҹәликләринә хадәр мәнимсәјән, Вагиф вә Закир јарадыҹылығындакы реализмә јијәләнән вә ону даһа да инкишаф етдириб, јүксәк мәрһәләјә галдыран Ашыг Әләскәр лирик ше'римизин устадларындан бири кими халг арасында бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Ашыг Әләскәр 85 илдән артыг јарадыҹылыгла мәшғул олмуш вә халг арасында чох зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Тәәссүф ки, онун сағлығында ше'рләри јазыја алынмадығына көрә чохусу итиб-батмышдыр.

Һазырда әлимиздә Ашығын 280-ә гәдәр ше'ри вардыр ки, бунлардан 145-и гошма, 37-си тәҹнис, 30-у мүхәммәс, 20-си кәрајлы вә 13-ү диванидир. Онун јарадыҹылығы ичәрисиндә додагдәјмәз, дилдөнмәз, гошагафијә, мүстәзад-гошма, мүстәзад-тәҹнис вә гәзәл нүмунәләринә дә раст кәлирик.

Ашыг Әләскәрин јарадыҹылығы мөвзу ҹәһәтинҹә дә рәнкарәнк вә чох ҹәһәтлидир. Онун ше'рләринин бөјүк бир гисми тәбиәтин фүсункар көзәлликләринин тәсвир вә тәрәннүмүндән ибарәтдир. Вәтәнинин «күнәш ҹамаллы», мә'рифәтли, намуслу—көзәл гызлары; мәрд, мүбариз, сәхавәтли, сәдагәтли — икид оғуллары да Ашығын тә'рифләмәләринин әсас мөвзу објектидир. Онун јарадыҹылығынын башга бир гисми исә ҹәмијјәтдәки мәнфиликләрин, ону төрәдәнләрин тәнгид вә ифшасына һәср едилмишдир.

Ашыг Әләскәрин ше'рләриндән, бә'зән ајры-ајры шәхсијјәтләр вә бир груп адамларла әлагәдар олса да, үмумијјәтлә иҹтимаи гурулуша вә онун гајда-ганунларына гаршы бир үсјан сәдасы да ешидилмәкдәдир.

Кечән әсрин 40-чы илләриндә јарадыҹылығына башлајан, тез бир заманда сазынын—сөзүнүн гүдрәти илә устад бир ашыг кими мәшһурлашан Ашыг Әләскәр халгын көрән көзү, данышан дили олмушдур.

Ашыг Әләскәр өз ше'рләриндә јерли феодалларын—ағаларын, бәјләрин халгы нечә инҹитдијини, «ган-тәр» ичиндә чалышан, кечә-күндүз јағышда, човғунда, «сәрт ајаз»да малдарлыгла мәшғул олан муздурлары; ил узуну әлләшән, лакин «јаз әкинчи, гыш диләнчи» олан рәнҹбәрләри нечә сојдуғуну көстәрмишдир.

Scanned with CamScanner

Ашыг көстәрир ки, бәјләрдән, ағалардан башга, дөвләт адамлары да халгы амансызчасына истисмар едир. Веркиләрин ағырлығы әли габарлы адамлары тагәтдән салмышдыр. Инсаф, мүрвәт јохдур. Приставын, началникин кәндә кәлмәси халг үчүн бөјүк бир мүсибәтдир; онлар кәндлиләри хәрач вермәдикләри үчүн вәһшичәсинә дөјдүрүр, һәбс етдирир.

Ашыг Әләскәр бу кими әдаләтсизлик вә өзбашиналыглары ифша едән ше'рләр дә јазмышдыр. Бу чәһәтдән онун мәшһур «Чыхыбды» рәдифли гошмасы чох сәчијјәвидир:

Ај һәзәрат, кәлин сизә сөјләјим,
Бу дүнјанын хәјанаты чыхыбды.
Инсафлар азалыб, мүрвәт кәдәлиб,
Газыларын мазарраты чыхыбды.

Әлимизи апарыбды сәрт ајаз,
Рузумуз олубду күндән-күнә аз.
Молла шејтан олуб, ахунд шејтбаз,
Мәшәди, калвајы лоту чыхыбды.

Гочулар, гулдурлар гатар тахырлар,
Фағыр-фүгараја јан-јан бахырлар,
Кими истәсәләр вуруб јыхырлар,
Бешатанын чатачаты чыхыбды.

Пристав, ләчәнник кәләндә кәндә,
Обаны, ојмағы вурурлар бәндә,
Хәрч үстә чохлары дүшүб кәмәндә
Гамчыда белини гаты чыхыбды.

Кәзирләр һавалы ағалар, бәјләр,
Чалышыр ган-тәрдә нахырчы, нөкәр.
Мүхтәсәрин дејир Ашыг Әләскәр,
Коханын, каттанын заты чыхыбды.

Ашыг Әләскәрин бу гошмасы Г. Закирин «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» мисрасы илә башланан ше'рилә чох јахындан сәсләшир. Ашыг да көстәрир ки, өлкә башлы-башыналыгдыр; һәр јер оғруларла, гулдурларла, гочуларла, долудур. Ичтиман асајиш тамам позулмушдур.

Көрүндүјү кими, ше'р башдан-баша сатирадыр. Бурада һеч бир нәсиһәтамиз фикрә, тә'риф мәзмунлу мисраја, мәзәммәтедичи ифадәјә раст кәлмирик. Ашыг чар үсул-идарәсинин јарамазлыгларыны, ичтимаи гурулушун ејбләрини чох чәсарәтлә ачмыш, дөвләт адамларына, јерли истисмарчылара өзүнүн гәзәб вә нифрәтини ифадә етмишдир.

Ашыг Әләскәр чәмијјәтдәки бу кими ејбәчәрликләри садаламагла кифајәтләнмир. О, бу ше'ри «Ај һәзәрат»,—дејә халга мүрачиәтлә башламыш, ону ајылтмаға, өз һүгугуну баша дүшмәјә, истисмарчы синифләрә гаршы мүбаризә апармаға чағырмышдыр. Елә буна көрәдир ки, ше'рин дили чох садәдир; бурада образлы ифадәләр аздыр, әрәб-фарс тәркибләри јохдур; нахырчынын да, нөкәрин дә, рәнчбәрин дә ади данышығындан фәргләнмир.

Ашыг Әләскәр бу сатирасында әдаләтсиз дөвләт адамлары, гочулар, гулдурлар, ковхалар, катталар, «һавалы кәзән» ағалар вә бәјләрлә јанашы, дин хадимләринә дә һүчум етмишдир. О көстәрир ки, шејтанын ишләриндән икраһла данышан, башга гадына пис нәзәрлә бахмағын бөјүк күнаһ олдуғундан дәм вуран бу «мө'мин» бәндәләр шејтанлыгла, шејитбазлыгла, лотулугла мәшғулдурлар.

Ашыг Әләскәр дин хадимләринин халг үчүн бөјүк бир бәла олдуғуну, онларын халгы чәннәт вә чәһәннәм ујдурмалары илә јухуја вердијини дүзкүн дәрк етмишдир.

Ашыг «Олмаз» рәдифли гошмасында моллаларын алчаг симасыны ачыб көстәрир. Сөјүд кими барсыз олан, дилдән дост олуб «көнүлдән әјри»ликдән едән, «јохсулун малыны һалал билән», «әјсик данышыб, артыг күлән», намуссуз, гејрәтсиз, арсыз моллаларла гаршылашан нәғмәкар онларын чиркин әмәлләрини өз үзләринә охумушдур.

Ашыг Әләскәрин дин хадимләринә гаршы чеврилмиш олан сатирасы «Моллалар» рәдифли мүхәммәсиндә даһа да дәринләшир. О чох доғру олараг, Иранын керидә галмасынын бир сәбәбини дә моллаларда көрүр.

Көјчәјә мә'лум олсун,
Јыхыб Ираны моллалар.
Милләтә көз ачмаға
Вермир аманы моллалар...

Ашыг бу ше'риндә милләти јухуја верән молларын ики үзлүлүјүнү, ачкөзлүјүнү, әхлаг позғунлуғуну чох ачыглығы илә көстәрир вә ше'рин сонунда:

Ашыг Әләскәр билир,
Һеч кәс билмир бу һесабы,
Ешидин, ај чамаат,
Олмајын онлары табы...

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

—дejәрәк, халга мүрачиәт едир, моллалара гулаг асмамаға, ajыг олмаға чағырыр.

Ашыг Әләскәрин дин хадимләринә гаршы чеврилмиш олан сатирасы милли чәрчивәдә мәһдудланыб галмамышдыр. О, кешишләри дә моллалардан ajырмамыш, «Елиjәк» рәдифли ше'ри илә онларын да чиркин сифәтләрини ифша етмиш, һәмин ше'рин сон бәндиндә һәр ики милләтә—ермәниләрә вә мүсәлманлара мүрачиәтлә:

...Ата саташан моллуjа,
Кәлини тутан кешишә
Хачпәрәстли-мүсәлманлы
Jығылын, насаг елиjәк!

—демишдир.

Ашыг Әләскәрин jарадычылығынын бөjүк бир гисми гадын һүгугунун мүдафиәси вә азад севки мәсәләси илә әлагәдардыр.

Кәнчлик илләриндә Сәһнәбанынын һичран одуна алышан Ашыг азад мәһәббәтин гаршысыны тиканлы бир чәпәр кими кәсән әсас манеәләрдән бирини—гызларын вара—пула сатылдығыны үрәк ағрысы вә jаныглы бир диллә гejд едир. Сәһнәбанынын гасиди Зөһрә ондан Әләскәрә белә хәбәр кәтирмишдир:

Сеjрәгублар аралығы гатдылар,
Зулмнән боjнума кәмәнд атдылар;
Атам-анам мәни пула сатдылар,
Онлар jетишмәсин имана,

Ашыг бәдии үмумиләшдирмәләр jолу илә өзүнүн вә Сәһнәбанынын тимсалында минләрлә кәнчин ачыначаглы талеjини көстәрмишдир.

Ашыг Әләскәр кәзиб көрдүjү, мәчлисләр кечирдиjи jерләрдә дә вар-дөвләтә, мәнсәб саһибләринә күчлә верилмиш азад тәбиәтли гызларын ишкәнчәләр алтында инләдикләрини көрмүш, мүхтәлиф бәдии үсулларла («көвһәрин гәдирбилмәз әлиндә галмасы», «тәрланын сар әлиндә дустаг олмасы», «күлүн хара һәмдәм олмасы» вә с.) бу һагсызлыға гаршы өзүнүн е'тиразыны чох чидди шәкилдә билдирмишдир.

Ашыг Әләскәр кәнчләрин һәjат гурмасы мәсәләсиндә бир гәдәр дә ирәли кедәрәк, гызын ихтиjарыны гызын өзүнә верир. О, бу фикри Һәчәр ханымын дили илә дедиjи «Деjирәм» гошмасында даһа аjдын ифадә етмишдир. Ашыг, Һәчәри гаранлыг

CamScanner ile tarandı

мүһитдә галмыш, һүгугсуз, мәзлум бир кәндли гызы кими деjил, султанлара, шаһлара баш әjмәjән, моллалары, варлы-карлы һачылары һеч һесаба алмаjан, өз мәнлиjини һәр шеjдән үстүн тутан мәғрур бир гәһрәман кими вермишдир.

Ашыг Әләскәр о дөврдә дәб шәклини алмыш, гадын һүгугуну тапдаламағын ән кобуд формаларындан бири олан чохарвадлылығын да әлеjһинә өз е'тираз сәсини учалтмышдыр. Шәриәтин «ичазә вердиjи» бу адәт чох заман меһрибан аилә мүнасибәтләринин позулмасына, бә'зән һәтта аиләнин дағылмасына, ушагларын аталы-аналы jетим галмасына вә дикәр ачы нәтичәләрә сәбәб олурду. Ашыг Әләскәр бә'зән нәсиһәт jолу илә, бә'зән исә чохарвадлылара нифрәт етмәклә кәнчләри бу ахмаг һәрәкәтдән узаглашдырмаға чалышыр:

...Ики арвадлылыг мардан ачы олу,
Без кеjдирсән бир чанана, jахшыды.
Күл башына, ики арвад аланнар,
Өз евинә гилу-гали саланнар...

Ашыг Әләскәр вәтәнини севән, онун көзәлликләринә мәфтун олан, һәр бир әзиз не'мәтини гиjмәтләндирмәjи бачаран һәссас гәлбли бир сәнәткардыр. Онун дили илә вәтәнин гыжылты илә ахан дағ чаjларындан ашыг поезиjасына бир чошгунлуг, думдуру сәрин булагларындан бир шәффафлыг, «саатда мин-мин чичәк ачан» jаjлагларындан инсанын руһуну охшаjан хош бир әтир иjи кәлир.

Ашыг Әләскәрин ше'рләриндә реал һәjат һадисәләри, мәфтунедичи тәбиәт мәнзәрәләри әлван боjаларла вә сәмими бир диллә тәсвир едилмишдир. Онун дағлара һәср етдиjи ше'рләр бу чәһәтдән хүсуси тәһлилә лаjигдир:

Баһар фәсли, jаз аjлары кәләндә,
Сүсәнли, сүнбүллү, лалалы дағлар.
Jохсулу, әрбабы, шаһы, кәданы
Тутмаз бир-бириндән алалы[1] дағлар.

Хәстә үчүн тәпәсиндә гар олур,
Һәр чүр чичәк ачыр, лаләзар олур,
Чешмәсиндән аби-һәjат чар олур,
Дағыдыр мөһнәти, мәлалы дағлар...

Көчәр елләр, дүшәр сәндән аралы,
Фиргәтиндән күл, нәркизин саралы,
Әләскәр Мәчнуни тәк jардан jаралы,
Кәзәр сәндән дәрдли, налалы, дағлар!

[1] Алалы — фәргли.

Scanned with CamScanner

Ашыг Әләскәрин јарадычылығында мәһәббәт лирикасы чох гүввәтлидир. Онун тә'риф дедији көзәлләр дағда, аранда, тојда, булаг башында раст кәлдији садә кәндли гызларыдыр. Одур ки, Ашығын мәһәббәти илаһи мәһәббәтдән чох узагдыр. «Лалә јанаглы», «Биллур бухаглы», «Гөнчә додаглы», «Ала көзлү», «Гара гашлы», «Шаһмар зүлфлү», «Сәрв бојлу» көзәлләр онун көнлүнү илһама кәтирир:

Јахшы һөрмәтиндән, тәмиз адындан
Мән доландым бу Гафгазын елини.
Пирә ата дедим, чавана гардаш,
Ана-бачы билдим гызы, кәлини.

—дејән вә дедијинә һәмишә садиг галан Ашыг вәтән гызларында олан тәбии көзәлликләрин ашигидир.

Ашыг Әләскәрә көрә, заһири көзәлликлә мә'нәви көзәллик вәһдәт тәшкил етмәлидир. Әкс тәгдирдә көзәллик натамам галыр.

Көзәл ханым чилвәләниб
Көзәлләр хасындан көзәл;
Силкиниб, кәрдән чәкир
Көлләр сонасындан көзәл;
Либас әндама лајиг,
Әндам либасындан көзәл;
Гәблијәт, мә'рифәт тапыб
Ата-анасындан көзәл;
Көзәллији чәм вериб
Халиги-субһан көзәлә.

Ашиг өз мә'шугәсинин гаш-көзүнү динин мүгәддәс китабы олан Гур'анын ајәләринә, чамалыны Күнәшә, Аја, өзләрини беһиштдәки һуриләрә, гылманлара, мәләкләрә бәнзәдир; чох заман онлара гаршы гојур вә мә'шугәсини онлардан гат-гат үстүн тутур:

Әләскәр көрәндә чандан усаныб,
Чамалындан шәмсү гәмәр утаныб,
Нә беһиштдә һури, гылман јараныб,
Нә дүнјаја белә инсан кәлибди.

Мә'шугә о гәдәр көзәлдир ки, «тәрса үчүн көрсә, тез кәләр динә», «алим көрсә, кедиб саз алар»,—ашиг олар. Мә'шугә чохситәмкардыр; гашлары ашиги «гоча чағында дара чәкдирир», «ишвәји назындан адам өлдүрүр, гәмзәсиндә наһаг ганлар доланыр». Бу, зүлм вә ситәмләр ашиг үчүн хошдур. О бу чәфалардан хүсуси ләззәт дујур. Бурада лиризм чох зәрифдир.

CamScanner ile tarandı

Көзәлләрдән зөвг алмаг, ону тәрәннүм етмәк истәр Ашыг Әләскәрин өмрүнүн кәнчлик илләринә, истәрсә дә гоча јашларына ејни дәрәчәдә аиддир.

Мәни гоча көрдү үрбәндин ашды,
Ала көзләринә көзүм саташды,
Һуш башымдан кетди, хәјалым чашды,
Мүрғ-руһум асиманнар доланыр.

Көзәл гыз ашиги «гоча көрүб», үз өртүјүнү көтүрмәкдә јанылмышдыр; бу гоча көзәллијә биканә галан гочадан дејил, ала көзлүјүнү көрәндә «һушу башындан кедән», «хәјалы чашан», «мүрғруһу асиманлар доланан» гочадандыр.

Ашиг чох заман өзүнү ашигләр рәмзи олан Мәчнунла, Фәрһадла, Кәрәмлә; мә'шугәсини исә Лејли илә, Ширинлә мүгајисә едир. Әфсанәви ашигләрин фәдакарлығы лирик гәһрәманы вәчдә кәтирир. О да мәһәббәти уғрунда чан вермәјә һазырдыр.

Әввәлдән әфсанәви ашигләрин талејинә ачымајан ашиг ешгин шәрбәтини ичдикдән сонра дәрк едир ки, пәрванә, Кәрәм, Шејх Сән'ан, Мәчнун вә Фәрһад нәләр чәкмишдир:

Әләскәрәм, мән дејирдим:
Пәрванә әфсанә јаныр.
Шөвгдән бир од дүшүб
Чисмимә, мәрдана јаныр;
Дејирәм, данышырам,
Дөнүрәм һәр јана, јаныр,
Үрәјим бир Кәрәмә,
Бир Шејх Сән'ана јаныр;
Гәлбидән јас тутурам
Мәчнуна, Фәрһада бу күн.

Ашыг Әләскәрин ше'рләринин бөјүк бир гисми дидактик фикирләрлә зәнкиндир. Бу кими ше'рләр хүсусән јетишмәкдә олан кәнч нәсл үчүн тәрбијә мәктәбидир. Ашыг динләјичини вәтәнә мәһәббәт, ата-анаја, бөјүкләрә һөрмәт, јолдаша, доста сәдагәт; јаланчылара, јалтаглара, түфејлиләрә, бинамуслара нифрәт руһунда тәрбијә едир. Елә буна көрәдир ки, Ашығын онларла бәнди, јүзләрлә мисрасы һал-һазырда халг арасында аталар сөзү кими ишләдилмәкдәдир:

«Ја дост олма, ја зәһмәтдән инчимә,
Дост јолунда боран, гар олачагды».

«Достун мәзәммәти адам өлдүрүр,
Дүшманла дөјүшүб, сөјүшмәк олар».

Scanned with CamScanner

«Бир адамсан, бир адама намə јаз,
Маһалы инчидиб, елдəн данышма».

«Чан демəклə чандан чан əксик олмаз,
Мəһəббəт артырар, меһрибан еjлəр».

вə с.

Ашыг Əлəскəрин ше'рлəри бәдии сəнəткарлыг чəһəтчə дə көзəл сəнəт нүмунəлəридир. Онун ишлəтдији бәдии тəсвир васитəлəри чох јерли-јериндəдир. Епитетлəрдəн, бəнзəтмəлəрдəн, мүбалиғəлəрдəн, тəзадлардан чох кениш истифадə едəн Ашыг, тапданмыш јолла кетмир; о, ашыг поезијасыны ше'рлəримизин үфүглəринə чатдырмаг үчүн јени јоллар тапыр.

Јел вурду, үрбəнди атды үзүндəн,
Елə билдим доғду аj, сары көјнəк!

Көзəлин үзүнү аја бəнзəдəн Ашыг онун үз өртүјүнү дə булуда бəнзəтмишдир. Бə'зəн о, бəнзəјəндəрин вə бəнзəдилəнлəрин адларыны чəкмəдəн елə тəшбеһ јарадыр ки, охучу һејрəт едир:

Чамалын шохундан чисмим əриди,
Зүлфүндəн үстүмə сајə дүшəрми?

Ашыг бурада көзəлин үзүнү күнəшə, өзүнү мума, көзəлин сачыны исə булуда бəнзəтмишдир. Өзүнү мума бəнзəдəн ашыг əслиндə Күнəш чамалындан узаг олмалыдыр ки, əримəсин. Лакин о, даһа да јахын олмаг, онун сачларыны көлкəсинə сығынмаг истəјир.

Һəсрəтиндəн дəрдим минə дајанды,
Сəн кəлсəн, əјсилəр де бир јүз, бирјүз.

—мисалларында ишлəдилəн мүбалиғəлəр чох мараглыдыр. Мə'шугəсинин һəсрəти илə дəрди мин олан ашыг, дəрдинин азалмасына да мүбалиғə ишлəтмишдир. Бир дəфə мə'шугəсинин көрəндə јүз дəрди бирдəн азалыр.

Ашыг бə'зəн елə фикир сөјлəјир ки, тəзад мəзмунла мə'на арасында олур:

Шаһмар зүлфүн кəрдəниндəн сал инди,
Аj бојнума, еjлə насағы белə.

Бу бејтин мəзмуну одур ки, шаһмар зүлфүнү мəним бојнума дола, мəнə бу чүр чəза вер. Мə'насы исə чəзанын тамамилə

CamScanner ile tarandı

əксиниəдир; мə'шугəнин сачыны ашигин бојнуна доламасы ən бөјүк сəадəтдир.

Ашыг Əлəскəрин ишлəтдији кинајəлəр, тəкрирлəр, бәдии суаллар, мүəммалы сөз вə ифадəлəр, ејһамлар, тəдричлəр, идјомлар вə идјоматик ифадəлəр дə чох орижинал вə тазəтəрдир.

Ашыг Əлəскəрин ше'рлəри техники сəнəткарлыг чəһəтинчə дə диггəти чəлб едир. Онун ишлəтдији гафијəлəр, рəдифлəр, чинаслар бөјүк ел сəнəткарыны һəм сəлəфлəриндəн, һəм дə хəлəфлəриндəн фəрглəндирир. Мүбалиғəсиз демəк олар ки, тəчнис јарадан ашыг вə шаирлəр ичəрисиндə Ашыг Əлəскəрдəн јүксəјə галхан бир шəхсијјəт јохдур.

Хүсусəн онун илк нүмунəлəрини өзү јаратмыш олдуғу додагдəјмəз тəчнислəри, профессор Мир Чəлалын дедији кими, о гəдəр тəбии, о гəдəр үрəкдəнкəлмəдир ки, əввəлчəдəн бизə хатырлатмасалар, ше'рин додагдəјмəз олдуғу јадымыза дүшмəз.

Гышда дағлар ағ кејинəр, јаз гара,
Сағ дəстинлə ағ кағыза јаз гара.
Əсəр јеллəр, гəһр еjлəјəр јаз гара,
Дашар чајлар, кəлəр дашлар чатачаг.

Ашыг Əлəскəрин бағламалары да чох сəнəткарлыгла јарадылмышдыр. Классик ашыгларын бир чохларындан фəргли олараг о, бағламаларынын əксəр һиссəсини дини мəсəлəлəр үзəриндə јох, реал һəјат һадисəлəри, көзлə көрүнəн əшјалар үзəриндə гурмушдур. Ашыг һəмин əшјаларын əламəтлəрини сајаркəн елə бəнзəтмəлəрдəн, елə мүбалиғəлəрдəн, елə антоним сөз вə ифадəлəрдəн истифадə едир ки, гаршыдакы белə бир варлыға һејрəт едир вə һəмин əшјаны тапмагда чох чəтинлик чəкир. Күнəш, Аj вə ајын күнлəри үзəриндə гурулмуш бир бағламада охујуруг:

Ики бəдəн кördүм, алтмыш башы вар,
Мүттəсилди онда гејри сирр олур.
Ики уруһ кəрдиш вуруб доланыр,
Каһдан ики олур, каһдан бир олур.

Ашыг бурада «ики бəдəн» дедикдə ики ајы нəзəрдə тутмушдур. «Алтмыш баш» исə ики ајда олан күнлəрин сајыдыр. «Ики уруһ» Күнəшлə Аjдыр ки, көј үзəриндə кəрдиш вурур; бə'зəн һəр икиси, бə'зəн исə бири көрүнүр.

Ашығын илбиз (шејтан мунчуғу), түфəнк вə саир əшјалар үзəриндə гурулмуш бағламалары да чох гəрибəдир.

Scanned with CamScanner

«СИРЛӘР ХӘЗИНӘСИ»НИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Хәлил ҺҮСЕЈНОВ,

Бакыдакы 62 нөмрәли фәһлә-кәнчләр орта мәктәбинин әдәбијјат мүллими.

Орта мәктәбдә өјрәдилән әдәбијјат фәнниндән мәгсәд, шакирдләри ајры-ајры тарихи ичтимаи дөврләрдә јарадылмыш әдәбијјат нүмунәләри илә таныш етмәк, бу нүмунәләр әсасында онлары тәрбијәләндириб бәдии тәфәккүрә малик коммунизм гуручулары һазырламагдыр. Бу мәгсәдин јеринә јетирилмәсиндә классик азәри әдәбијјатынын да бөјүк ролу вардыр. Азәри әдәбијјатынын ән мәшһур сималары олан Низами вә Фүзулинин јаратдығы бәдии образлар узун әсрләр боју кәнчлијә һуманист идејалар ашыламыш, инсан нәслини гаршылыглы мәһәббәт, ичтимаи әдаләт вә әмәјә еһтирам руһунда тәрбијә етмиш, бу күн дә өз мүтәрәгги, дәрин инсани әһәмијјәтини горујуб сахламышдыр.

Даһи сөз устасы Низаминин «Сирләр хәзинәси»нин тәдрис едилмәсинә фәһлә-кәнчләр орта мәктәбләринин әдәбијјат програмында ики саат вахт ајрылмышдыр.

Мән һәмин ики саатын бирини «Сирләр хәзинәси» һаггында үмуми мә'лумат верир, үзәриндә мәфкурәви вә бәдии тәһлил апармаг лазым кәләчәк «Султан Сәнчәр вә гары», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Залым падшаһла заһидин дастаны» мәнзум һекајәләрини габагчадан шакирдләрә охутдурурам. Икинчи саатда исә мәфкурәви вә бәдии тәһлил апарыр, шакирдләри Низами јарадычылығынын лејтмотиви олан ичтимаи әдаләт, әмәк вә әмәк адамларына мүсбәт мүнасибәт илә таныш едирәм. Мөвзунун тәдрисини биринчи дәрсдә ашағыдакы план әсасында апарырам:

1. «Сирләр хәзинәси» һаггында үмуми мә'лумат верилмәси. «Залым падшаһла заһидин дастаны» һекајәсинин мүәллим тәрәфиндән охунмасы.

2. «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти» вә «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәләринин шакирдләр тәрәфиндән охунуб мәнимсәнилмәси.

3. Өјрәнилмиш мәзмунун мөһкәмләндирилмәси вә евә тапшырыг.

Мән, «Сирләр хәзинәси» һаггында үмуми мә'лумат верәркән гејд едирәм ки, азәри халгынын даһи сөз устасы олан Низами Кәнчәви јарадычылыға лирик ше'рләр јазмагла башламыш, өмрү боју гәзәл, гәсидә, рүбаи вә фәхријјәләр јаратса да, дүнја халглары ичәрисиндә, әсасән, «беш хәзинә» адланан поемаларла мәшһурдур. Онун јаратдығы поемалар тәкчә азәри әдәбијјатында дејил, ејни заманда Јахын Шәрг халглары әдәбијјатында да бөјүк јенилик олмушдур. Низами һәлә лирик ше'рләр јазаркән чәмијјәт һаггында, инсан һаггында өз мүтәрәгги истәк вә арзуларыны кениш вә дәрин ифадә етмәк үчүн јоллар дүшүнмүш вә бу арзуларын әһатәли бәдии тәсвирини верән поема жанрына кечмәјә еһтијач дујмушдур.

Низаминин дидактик планда јаздығы биринчи бөјүк һәчмли әсәри олан «Сирләр хәзинәси» бу чәһәтдән шаирин јарадычылығыны, онун һуманист фикирләринин нечә инкишаф етдијини өјрәнмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бурада шаирин сонракы әсәрләриндә инкишаф етдирдији мүтәрәгги һуманист фикирләрин әсас чәһәтләри өз әксини тапмышдыр. Бу чәһәтдән һәмин әсәри Низами јарадычылығынын нәзәри платформасы, шаирин ичтимаи-сијаси вә мә'нәви фикирләринин илк бәдии әкси һесаб етмәк олар.

«Сирләр хәзинәси»нин кириш һиссәсиндә сөз сәнәти ше'р вә шаир һаггында мараглы фикирләр ирәли сүрүлүр. «Сирләр хәзинәси»ндә нәсиһәтамиз, дидактик фикирләр өз әксини тапмышдыр. Низами бурада тарихдән вә әфсанәләрдән данышса да, әсасән өз чәмијјәтиндә олан һөкмдарлара, сарајлара үз тутмуш, ичтимаи бәрабәрсизлијә, зүлмкар һакимләрә гаршы әдаләт, һагг тәләби илә чыхыш етмишдир. Низами, зүлмкар һакимләри халг чәзасы илә горхудур, онлара тутдуглары зүлм јолундан гајытмағы мәсләһәт көрүр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«Сирләр хәзинәси»ндә Низами халг күтләләринә, онларын фајдалы әмәјинә јүксәк гијмәт верир. «Сүлејман вә әкинчи» мәнзум һекајәсиндә инсан әмәјини гијмәтләндирир. Халг ичәрисиндән чыхыб динч әмәклә мәшгул олан әмәкчи күтләләрә мүсбәт мүнасибәт бәсләјир.

Мән, «Сирләр хәзинәси» һаггында јухарыдакы шәкилдә мә'лумат вердикдән сонра, **«Залым падшаһла Заһидин дастаны»** һекајәсини шакирдләр үчүн ифадә илә охујурам.

Сонра һәмин мәнзум һекајәни 2—3 шакирдә дә охутдурурам. Бәдии гираәт заманы шакирдләрин сөз вә ифадәләри дүзкүн тәләффүз етмәләринә чидди диггәт едирәм. Һекајә охундугдан сонра верилмиш билији системә салмаг вә мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә суаллар вериб мүвафиг чаваблар алырам.

Суаллара гәнаәтбәхш чаваблар алынмадыгда, һәмин суалларын чавабларыны шәрһ едир вә тамамлајырам. Нәһајәт, бир шакирд бу күнкү дәрсдән алдығы тәәссүраты данышдыгдан сонра евә тапшырыг верирәм.

Тапшырыг верәркән фәһлә вә кәнчләр мәктәби шакирдләринин һәддән артыг ев тапшырыглары илә јүкләнмәсининин мәгсәдәујғун олмадығыны нәзәрә алыб, Низаминин бүтүн «Сирләр хәзинәси»нин охунмасыны дејил, јалныз **«Залым падшаһла Заһидин дастаны»** мәнзум һекајәсинин мөвзу вә идејасына ујғун кәлән «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти» вә «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәләрини охумағы вә һәмин һекајәләрин мәзмунларыны өјрәнмәји тапшырырам. Әдәбијјат програмы үзрә «Сирләр хәзинәси»нә верилмиш икинчи саатда кечмиш дәрси шакирдләрдән сорушдугдан сонра мүәјјән суаллар вериб, шакирдләри мәфкурәви вә бәдии тәһлилә һазырлајырам.

Шакирдләр чаваб верәркән мән һәмин чаваблары кенишләндирир вә тамамлајырам. Бундан сонра «Сирләр хәзинәси»нин мәфкурәви-сосиоложи тәһлилинә кечирәм.

Ичтимаи әдаләт мәсәләсиндән данышаркән, феодализм идарә үсулу шәраитиндә һөкм сүрән зоракылыг, өзбашыналыг, зүлм вә истибдады көстәрмәклә мән,халг күтләләринин ачыначаглы вәзијјәтини дә шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға, әдаләтсизлик әсасында гурулмуш чәмијјәтләрә гаршы нифрәт ојатмаға чалышырам. Ејни заманда «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» вә «Сүлејман вә әкинчи» һекајәләриндән данышаркән мәфкурәви тәһлили елә апармаға чалышырам

CamScanner ile tarandı

ки, шакирдләрдә ичтимаи фајдалы әмәјә, үмумхалг ишинә рәғбәт ојансын.

«Сирләр хәзинәси»ни мәфкурәви тәһлил едиркән дејирәм:

— Низами өз дөврүндәки феодал һакимләрин зүлмүнү, халг күтләләринин ағыр вәзијјәтини көрүб, халгын вәзијјәтини јүнкүлләшдирә билән, зүлм вә әзијјәтә сон гојан, инсан ләјагәтини јүксәк тутан бир чәмијјәт гурулушу дүшүнүрдү. О, өзүнүн әдаләтли инсан чәмијјәти һаггындакы һуманист фикирләринин јеринә јетирилмәсиндә өлкәнин башында дуран дөврүн һөкмдарларынын гаршысында бөјүк тәләб вә вәзифәләр гојурду. Низамијә көрә, һөкмдар халгын дәрдләринә шәрик олмалы, халгын мәнафеји үчүн чалышмалы, зүлм едәнләрә, ичтимаи ганунлары вә асајиши позанлара гаршы чидди мүбаризә апармалыдыр.

«Сирләр хәзинәси»ндә «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Залым падшаһла заһидин дастаны», «Султан Сәнчәр вә гары һекајәси» парчаларында шаһлыг үсули-идарәсинин ич үзү ачылыр вә гурулушун мәнфи симасы верилир.

«Залым падшаһла заһидин дастаны»нда Низами тә'гибләрдән горхмајыб һагг, әдаләт тәләб етмәји мәсләһәт көрүр. Шаир һәм дә доғрулуғун һәмишә үстүн кәләчәјини нәзәрә чарпдырыр. Е'дам едилмәкдән горхмајыб, залым падшаһын әдаләтсизлијини көстәрән, доғру данышан гоча заһид вә Султан Сәнчәрин даргасынын етдији зүлмү Сәнчәрин үзүнә сөјләјиб ондан әдаләт тәләб едән гары симасында Низами өзүнүн һуманист фикирләринә ујғун һәрәкәт едән адамларын бәдии сурәтини јаратмышдыр. Шаир гарынын дили илә Султан Сәнчәрин зүлмкарлығыны үзүнә сөјләјир вә заманәсини әдаләтсизликдә иттиһам едир.

Аһ, сәндә нә әдаләт, нә мәрһәмәт көрүрәм,
Мән сәндә сонсуз зүлм вә әзијјәт көрүрәм.

Һәр чүр азад фикирин шиддәтлә тә'гиб едилдији бир дөврдә заманәдә олан ичтимаи бәрабәрсизлији, һагсызлығы, һакимләрин өзбашыналығыны бу чүр ачыг шәкилдә тәнгид вә ифша етмәјә бөјүк чәсарәт лазым иди.

Низами инсанын ән ләјагәтли хүсусијјәтләриндән бирини онун ичтимаи фајдалы әмәклә мәшғул олмасында көрүрдү. Әмәк, иш, зәһмәт, Низамијә көрә, инсан һәјатынын әсасыдыр. Инсаны јүксәлдән, ону бүтүн чанлы варлыглардан ајырыб

Scanned with CamScanner

гијмәтли едән, онун әмәјидир. Инсан анчаг өз әмәји, зәһмәти вә сә'ји нәтичәсиндә мүәјјән мәгама чата биләр. Шаир гејд едир ки, инсанын гыса олан һәјатынынән көзәл вахты онун чаванлыгыдыр. Инсан чаванлығында сә'јлә ишләмәли, зәһмәтә алышмалы, гаршысына гојдуғу мәгсәдә чатмаг үчүн сәбр вә инамла фәалијјәт көстәрмәлидир. Әкс тәгдирдә инсанын һәјаты өзүнә вә чәмијјәтә һеч бир фајда вермәдән кечәчәкдир.

Низами зәһмәтлә раһатлығын бир-биринә бағлы олдуғуну көстәрәрәк, зәһмәтә хор бахыб ишдән, әмәкдән гачан адамлары тәнгид едир. Зәһмәтин сонунда раһатлыг вә шадлыг олдуғундан данышыр. «Зәһмәтин ахырында раһатлыг вар, шадлыг вар» дејир. Шаир инсанын вәзифәсини мүәјјәнләшдирәркән инсанын јалныз әмәк, зәһмәт чәкмәк вә бәһрә көтүрмәк хатиринә дүнјаја кәлдијини гејд едир.

Мән, «Сирләр хәзинәси»нин идеја вә мөвзу хүсусијјәтләрини јухарыдакы кими шәрһ етдикдән сонра поеманын бәдии тәһлили вә композисија гурулушу үзәриндә дајанырам.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мән, әсәрин бәдии тәһлилини онун мәфкурәви тәһлили кими кениш апармырам. Бу да, әсасән, «Сирләр хәзинәси»нин тәрчүмә әсәри олмасы илә әлагәдардыр. Бәдии тәһлилдә јалныз үмуми шәкилдә әсәрин бәдиилик вә орижиналлығындан, гурулуш вә шәклинин јенилијиндән данышырам.

Бундан сонра әсәр һаггында үмуми мә'луматдан, онун гираәтиндән, мәзмун вә тәһлилиндән шакирдләрдә әмәлә кәлмиш тәәссүраты системә салмаг үчүн бир нечә суал вериб, һәмин суаллара мүвафиг чаваблар алырам. Сонра бир шакирддән «Сирләр хәзинәси» һаггында мүфәссәл сорушурам. Шакирд данышаркән мән онун данышығынын мүәјјән јерләринә хүсуси диггәт јетирәрәк, онун фикирләрини тамамлајыб, тапшырыг вермәклә дәрси битирирәм.

МӘКТӘБДӘ ШИФАҺИ-ӘДӘБИ ЖУРНАЛЛАРЫН ТӘШКИЛИ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ариф ИБРАҺИМОВ,

Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 №-ли мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

МӘН БУ мәгаләдә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 №-ли мәктәбин V «В» синиф шакирдләринин һазырладыглары шифаһи-әдәби журналлардан данышачағам.

Шифаһи-әдәби журналлары тәшкил етмәздән габаг онун үчүн мөвзу сечмәк лазымдыр. Бу мөвзу програм материалыны кенишләндириб мөһкәмләндирмәји, ја да мүәјјән бир јазычы вә шаирин јубилеји мүнасибәтилә онун шәхсијјәти, јарадычылығы барәдә кениш тәсәввүр јаратмағы нәзәрдә тутмалыдыр.

Индијәдәк биз V синифдә В. И. Ленин, Абдулла Шаиг, Ч. Чаббарлы вә С. Вурғун ады алтында шифаһи-әдәби журналлар һазырламышыг. Бу журналлардан биринин апарылмасы илә таныш олаг.

Бөјүк сәнәткар Ч. Чаббарлыја һәср олунмуш шифаһи-әдәби журналын апарылмасы үчүн әввәлчә ашағыдакы шәкилдә план тутуб шакирдләр арасында вәзифә бөлкүсү апарырам.

Пландан көрүндүјү кими, бир шифаһи журналда синфин шакирдләриндән 20 нәфәри иштирак едир. Бунлардан һәр бири хүсуси вәзифә вә мәс'улијјәт дашыјыр. Бүтүн бунлардан әлавә, бир нәфәр үмуми апарычы олур ки, о, мүәллимин көмәји илә журналын апарылмасы үчүн план—ссенари һазырлајыр, шакирдләрә јухарыдакы ардычыллыгла сөз верир, даһа доғрусу, журналын бүтүн кејфијјәти үчүн мәс'улијјәт дашыјыр.

Шифаһи-әдәби журналын мәшг күнләри тә'јин олунур. Бу, дәрс саатындан әлавә вахта, ја дәрсдән габаг, ја да дәрс-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Сыра №	Мөвзунун ады	Вахт	Истифадә олуначаг әдәбијјат	Сәһ.	Шакирдин фамилијасы
1	Ч. Чаббарлынын һәјаты	8 дәг.	«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», III чилд	145	Күләрә Зејналова
2	Сәнәткарын ше'р јарадычылығы	5 дәг.	М. Ариф — «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу»	17—27	Әнизә Мәммәдова
3	«Ана» ше'ри	3 дәг	Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, V чилд, Азәрб. ССР ЕА нәшри	73	Афаг Вәлијева
4	«Өлкәм» (маһны) ССРИ халг артисти Бүлбүлүн ифасында	4 дәг.	Азәрбајчан радиосу, лент јазысы № 1782	—	←——→
5	Ч. Чаббарлынын драм јарадычылығы (мә'лумат)	5 дәг.	М. Ариф — «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу»	27	Иззәт Әмраһова
6	«Севил», «Алмаз» вә «Оғтај Елоғлу» әсәрләри барәдә данышмаг	7 дәг.	«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», III чилд	153	Сона Мәммәдова
7	«Јашар», «1905-чи илдә», «Од кәлини» әсәрләри барәдә данышмаг	6 дәг.	» »	161	Күлшән Рәшидова
8	Ч. Чаббарлынын һекајәләри барәдә данышмаг	4 дәг.	М. Ариф — «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу»	27	Вагиф Мәммәдов
9	«Фирузә» һекајәсини данышмаг (I һиссә)	3 дәг.	Ч. Чаббарлы — «Фирузә», Азәрнәшр, 1954	3	Ирадә Мирзәјева
10	Ч. Чаббарлы вә Азәрбајчан кино сәнәти	3 дәг.	«Азәрбајчанфилм» киностудијасынын архиви	—	Фатма Бәдирова

1	2	3	4	5	6
11	Ч. Чаббарлы — «Јени мәзмун јени форма тәләб едир» (мәгалә)	2 дәг.	Ч. Чаббарлы — Әсәрләри, V чилд	342	Раһилә Һүсејнова
12	Ч. Чаббарлы—Фүзули һаггында	1 дәг.	М. Ариф — «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу»	312	Күлшән Һүсејнова
13	Ч. Чаббарлы — М. Ф. Ахундов һаггында	2 дәг.	» »	317	Сәријјә Мәммәдова
14	Режиссор А. Туганов—Ч. Чаббарлы һаггында	1 дәг.	» »	332	Телман Мәммәдов
15	С. Вурғун — Ч. Чаббарлы һаггында	1 дәг.	» »	338	Шакир Фәрәчов
16	М. Ибраһимов—Ч. Чаббарлы һаггында	1 дәг.	» »	323	Малик Һәсәнов
17	«Алмаз» әсәриндән сон пәрдәнин ахырыны динләмәк	3 дәг.	Азәрбајчан Радио верилишләри идарәсинин архиви, сәс јазысы № 3287	—	—
18	«1905-чи илдә» әсәриндән «Ики дүшмән үз-үзә» сәһнәси: Аллаһверди Имамверди	2 дәг. 2 дәг.	Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, IV чилд, Бакы, 1951	75—79	Камал Нағыјев Әбдүләли Абдуллајев

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

дән сонра салыныр. Илк мәшғәләләрдә шакирдләрин нитги, интонасијасы, һабелә мимика вә һәрәкәтләри үзәриндә чох вахт сәрф едилдијиндән, һиссә-һиссә мәшг етмәк зәрурәти ортаја чыхыр. Мәшғәлә күнләрини ашағыдакы шәкилдә планлашдырырыг:

1. Мәшғәләнин I күнү — үмуми танышлыг, һәр бир мөвзуда вериләчәк мәзмун вә идеја истигамәтини ајдынлашдырмаг.
1. Мәшғәләнин I күнү — үмуми танышлыг, һәр бир әсәрләри, һекајәләри, ше'рләри барәдә данышанларла мәшг.
3. Мәшғәләнин III күнү — ше'р, һекајә охујанларла, драм әсәрләриндән парчалар көстәрәнләрлә мәшг.
4. Мәшғәләнин IV күнү — јазычынын дүнјакөрүшү, әдәби көрүшләри, шәхсијјәти барәдә данышанларла, јазычы барәдә көркәмли адамларын гејдләри илә чыхыш едәнләрлә мәшг.

Бир, ики дәфә мәшг кечирилдикдән сонра тәдричән иштиракчыларын һамысыны үмуми мәшгә һазырлајырам, сонра мәшги јекунлашдырмаг мәгсәдилә һамы үчүн үмуми мәшг тә'јин едирәм. Сонунчу мәшг синфин бүтүн шакирдләри гаршысында апарылыр.

Һәр иш һазыр олдугдан сонра «синифдән кәнар оху» саатларынын бириндә шифаһи-әдәби журнал динләнилир. Ч. Чаббарлыја һәср олунмуш шифаһи журналы ашағыдакы кими апарырам:

Апарычы. Бу илин март ајында Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси, гүввәтли шаир, һекајәләри илә кечмишин ејбәчәрликләрини, бу күнүн гуручуларыны маһарәтлә көстәрән, Азәрбајчан кино сәнәтинин илк тәшәббүскарларындан бири, Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 70 иллији тамам олур. Биз бу мәгсәдлә шифаһи-әдәби журналымызын бу нөмрәсини бөјүк сәнәткарымыз Ч. Чаббарлыја һәср етмишик. Кәлин инди, јазычынын һәјаты илә таныш олаг. (Күләрә Зејналова Ч. Чаббарлынын һәјатыны данышыр).

CamScanner ile tarandı

Апарычы. Индичә ешитдијимиз кими, Ч. Чаббарлы илк јарадычылыға ше'рлә башламышдыр. Бу ше'рләр ики сәпкидә јазылмышдыр. Онлардан бир гисминдә ингилабдан әввәл Азәрбајчандакы һадисәләрин чәрәјаны сатирик планда верилир, башга силсиләдән олан ше'рләрдә исә вәтән, ана мәһәббәти, халглар достлуғу һәзин бир шаир рүбабы илә тәрәннүм едилир. Инди дә сәнәткарын ше'р јарадычылығы илә бизи таныш етмәк үчүн, сөзү Әзизә Мәммәдоваја верәк.

Әзизә Мәммәдова. (Ч. Чаббарлынын ше'р јарадычылығы барәдә данышыр. Сонра «Ана» ше'ри барәдә ајрыча сөһбәт ачыр). Чаббарлынын ше'рләри ичәрисиндә «Ана» әсәри јазылыш формасы, дили, ифадә хүсусијјәтләри илә диггәти даһа чох чәлб едир. Бу ше'р һәр һансы лирик поемадан гат-гат үстүн вә тә'сирлидир. Шаир санки ананы бүтүн әзәмәти вә вүс'әти илә көјләрә учалдыр, онун бөјүклүјүнү, сәмимилијини көзләримиз гаршысында чанландырыр. (Афаг Вәлијева «Ана» ше'рини сөјләјир).
Чаббарлы ше'рләринин чохунда вәтән мәһәббәти, јурдумузун көзәлликләри инчә бир шаир зөвгү илә тәрәннүм едилир. Белә ше'рләрдән бири дә «Өлкәм» адлы ше'рдир. Кәлин ССРИ халг артисти Бүлбүлүн ифасында «Өлкәм» романсыны динләјәк. Сөзләри Ч. Чаббарлынын, мусигиси исә Асәф Зејналлынындыр. (Апарычы мәгнитофону ишә салыр. Бүлбүлүн ифасында «Өлкәм» романсы сәсләнир. Сонра Әзизә Мәммәдова Чаббарлынын ше'р јарадычылығыны јекунлашдырыр).

Апарычы. Бөјүк сәнәткарымызын һекајә јарадычылығыда рәнкарәнкдир. О, һәр бир һекајәсиндә мүәјјән бир саһәни гәләмә алараг охучулара ашылајачағы һиссләри бөјүк усталыгла тәрәннүм едир. Кәлин, Вагиф Мәммәдову динләјәк. О, Чаббарлынын һекајәләри барәдә данышачагдыр.

Scanned with CamScanner

Вагиф Мәммәдов. (Јазычынын һекајә јарадычылығындан данышыр. «Фирузә» һекајәсини хүсусилә гејд едир).

Јарадычылығынын сон дөврләриндә Чаббарлы јени һәјата һәср олунмуш бир сыра әсәрләр јазмышдыр. Јазычы бу дөврдә «һәр шејдә ингилаб, шүурларда ингилаб, һәјатда ингилаб»ы јахшы көрүб дәрк етмишдир. Бу чәһәтдән «Фирузә» һекајәси характерикдир. Чаббарлы бу һекајәни «Бакы» очерки ады алтында рус дилиндә «Правда» гәзети үчүн һазырламышды. Лакин мүәјјән сәбәб үзүндән ону гәзетә көндәрә билмәмишди. Очерк јазычынын вәфатындан сонра, 1935-чи ил јанвар ајынын 4-дә «Бакински рабочи» гәзетиндә «Фирузә» ады илә чап олунмушдур. (Ирадә Мирзәјева «Фирузә» һекајәсиндән биринчи һиссәни данышыр).

Ч. Чаббарлы бу һекајәдә нефт буруғунда атасы һәлак олмуш Мәммәдин дилиндән сөһбәт ачыр. Сәнәткар санки Чәнбәрәкәндин бу күнүнә бизим күнләрдән бахмышдыр. Күман ки, бөјүк сәнәткар сағ олсајды, һәдсиз јазычы узагкөрәнлији илә ики мининчи илләрин һекајәләрини гәләмә алмыш оларды. Биз буна гәтијјәтлә инаныры. Чүнки онун дәрин сәнәткарлыг хүсусијјәти белә бир мәгсәдә јөнәлдилмишди.

Апарычы. Ч. Чаббарлыны әдәбијјатымызда бу гәдәр шөһрәтләндирән шүбһәсиз ки, онун рәнкарәнк мөвзулара һәср олунмуш драм әсәрләридир. Журналымызын нөвбәти сәһифәсини јазычынын драм јарадычылығына һәср етмишик.

Иззәт Әмраһова. Чаббарлы бир сыра драмларын мүәллифидир. Онун «Севил», «Алмаз», «Од кәлини», «Оғтај Елоғлу», «Јашар», «Солғун чичәкләр», «1905-чи илдә» вә «Нәсрәддин шаһ» кими мүкәммәл сәһнә әсәрләри вардыр. Бу әсәрләрин һәр биринин мөвзусу јени вә рәнкарәнкдир. Журналымызын әмәкдашларындан Күлшән Рәшидова вә Сона Мәммәдова бизи онун драмларынын мөвзусу вә мәгсәди илә таныш

CamScanner ile tarandı

едәчәк. (Сона вә Күлшән нөвбә илә драм әсәринин һәр бири барәдә ајрылыгда гыса мә'лумат верирләр).

Апарычы. «Алмаз» әсәри кәнддә сосиализм гуручулуғунун тәрәннүмүнә, кечмиш гурулушун галыгларына гаршы мүәллимә Алмазын мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Инди сиз Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры артистләринин ифасында «Алмаз» әсәриндән сонунчу пәрдәни динләјәчәксиниз. (Магнитофону ишә салыр. Әсәрдән гејд олунмуш парча динләнилир). Сиз «1905-чи илдә» әсәри илә дә танышсыныз. Драматург бу пјесиндә ики гардаш халгын достлуғуну образларынын садә, инандырычы дили илә көстәрмишдир. Кәлин синиф шакирдләримизин ифасында әсәрин II шәклинә «Ики дүшмән үз-үзә» сәһнәсинә тамаша едәк.

Иштирак едирләр:

Аллаһверди — Әбдүләли Абдуллајев.

Имамверди — Камал Нағыјев (сәһнә көстәрилир).

Апарычы. Бөјүк сәнәткарын аз өмүр сүрмәсинә бахмајараг онун јарадычылығы чох әһатәли олмушдур. О, кинонун кениш тәблиғат васитәси олдуғуну дәриндән дәрк етмиш, буна көрә дә јарадычылығынын сон дөврләриндә Азәрбајчанда кино инчәсәнәтинин инкишафы илә билаваситә бағлы олмушдур. Јазычынын һәјатынын бу көзәл вә парлаг сәһифәсини вәрәгләмәк мәгсәдилә инди дә Фатма Бәдированы динләјәк. (Фатма Бәдирова «Ч. Чаббарлы вә Азәрбајчан кино сәнәти» мөвзусунда данышыр). Чаббарлы Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин ирсини дәриндән өјрәнир, онун ән'әнәләрини давам етдирирди. О, тәкчә јазычы, драматург, шаир дејил, һәм дә көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи иди. ССРИ јазычыларынын I гурултајында сәнәткарын әдәбијјатымыз барәдә етдији—«Јени мәзмун јени форма тәләб едир» адлы мә'рузәси, «Мәһәммәд Фүзули» вә «М. Ф. Ахундов һаггында» мә'рузәни вә мәгаләләри динләјәк. (Раһилә

Scanned with CamScanner

Һүсејнова «Јени мәзмун јени форма тәләб едир» мәгаләсинин мәзмунуну данышыр).

Күлшән Һүсејнова. «Ч. Чаббарлы Мәһәммәд Фүзули һаггында» мәгаләсинин мәзмунуну сөјләјир.

Сәјјарә Мәммәдова. «Чәфәр Чаббарлы М. Ф. Ахундов һаггында» мәгаләсинин мәзмунуну данышыр.

Апарычы. Азәрбајчанын әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри Чаббарлы ирсини јүксәк гијмәтләндирмиш вә өз јарадычылыгларында ондан кениш истифадә етмишләр. Журналымызын сонунчу сәһифәсиндә сиз, көркәмли сәнәткарларын Чаббарлы ирсинә вердикләри гијмәтлә таныш олачагсыныз.

Узун мүддәт јазычы илә бир театрда ишләмиш режиссор Тугановун хатирәләри илә сизи таныш етмәк үчүн сөзү Телман Мәммәдова веририк. (Телман Мәммәдов Тугановун хатирәләрини данышыр).

—Халг шаири Сәмәд Вургун Ч. Чаббарлы һаггында. Бу барәдә данышмаг үчүн Шакир Фәрәчову динләјәк: (Шакир данышыр). —Халг јазычысы Мирзә Ибраһимов Ч. Чаббарлы һаггында. Бу мөвзуда данышмаг үчүн сөзү Малик Һәсәнова веририк. (Малик Һәсәнов данышыр).

Шифаһи-әдәби журналымызы Чаббарлы һаггында чанлы хатирәләрлә јекунлашдырмаг истәјирик. Кәлин журналымызын гонағы, јазычынын оғлу Ајдын Чаббарлыны динләјәк. (Ајдын Чаббарлы атасы һаггында хатирәләрини данышыр).

Сәнәткарын јарадычылығыны тәдгиг едән алимләримиздән филоложи елмләр намизәди, тәнгидчи Мә'суд Әлиоғлу журналымызын гонағыдыр. Кәлин сөзү Мә'суд мүәллимә верәк. (М. Әлиоғлу Ч. Чаббарлынын шәхсијјәти барәдә данышыр. Сонра сөз јазычынын јахын гоһуму «Кирпи» журналынын редактору, јазычы Сејфәддин Даглыја верилир).

Бунунла да көркәмли сәнәткарымыз Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 70 иллијинә һәср олунмуш шифаһи-әдәби журналымызы гуртарырыг. Журналымызын кәлән нөмрәси јазычы Мир Чәлал Пашајевин јарадычылығына һәср олуначагдыр. Журналын апарычысы Иззәт Әмраһова, редактору Сона Мәммәдовадыр. План вә вәзифә бөлкүсү нөвбәти әдәбијјат дәрсиндә апарылачагдыр.

Беләликлә, әдәби журналын апарылмасы баша чатыр. Көрүндүјү кими, бурада синиф шакирдләринин әксәријјәти

CamScanner ile tarandı

һәмин тәдбирдә иштирак етдијиндән, шакирдләр бу ишә һәвәслә кириширләр.

Шифаһи-әдәби журналларын апарылмасы ашағыдакы чәһәтләрдән әһәмијјәтлидир.

Һәр шејдән әввәл, бу јолла ајры-ајры шакирдләрин шифаһи нитги инкишаф етдирилир, сөз еһтијаты артыр, данышыг габилијјәти камилләшир. Һәр бир шакирд өз өһдәсинә дүшән һиссәни өјрәнмәк үчүн дүзкүн көчүрмәјә сә'ј едир. Беләликлә, онун јазылы нитги дә мөһкәмләнир. Шакирд раст кәлдији һәр бир јени сөзүн јазылышына диггәт јетирир.

Шифаһи-әдәби журналларын тәшкили вә апарылмасы шакирдләрин азәри әдәбијјатына, классик ирсимизә олан марағыны даһа да артырыр, онларда ше'рә, сәнәтә һәвәс ојадыр, јени јазмаға башлајанларын јарадычылыг фәалијјәтини кенишләндирир.

Белә шифаһи журналларын һазырланмсы вә кечирилмәси шакирдләри китабханадан дүзкүн истифадә етмәјә алышдырыр. Онлар китабларла, әдәби материалларла таныш олур, сонракы фәалијјәтләри үчүн материалы һансы мәнбәдән охујачагларыны мүәјјәнләшдирирләр.

Ајлыг шифаһи-әдәби журналларын һазырланмасы шакирдләрин ше'р, һекајә, әсәрләриндән парчалар әзбәрләмә габилијјәтләрини артырыр, онларда сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир.

Бу чүр тәдбирләрин кечирилмәси дәрсдә техники васитәдән истифадәјә дә кениш мејдан ачыр. Шакирдләр журналын кедишиндә филмоскоп, кино-апарат, магнитофон вә с. истифадә етмәли олурлар. Инди демәк олар ки, синфин бүтүн шакирдләри мәктәб радио шәбәкәсиндән вә магнитофондан истифадә етмәји бачарырлар.

Шифаһи-әдәби журналлар дәрс програмына дахил едилән «Синифдәнкәнар оху» дәрсләринин мүтәшәккил кечмәси үчүн шәраит јарадыр.

Нәһајәт, ајлыг шифаһи-әдәби журналлар көркәмли сәнәткарларымызын һәјаты, јарадычылығы, шәхсијјәти, иш үсулу барәдә шакирдләрә долғун мә'лумат верир вә әдәбијјат фәннини ушаглара севдирмәјә сәбәб олур.

Scanned with CamScanner

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИН ТӘТБИГИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нәриман ОРУЧӘЛИЈЕВ,

Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Мүасир мәктәбдә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими, әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә дә техники тә'лим васитәләринин тәтбиги зәруридир. Индики дөврүн тәләби еләдир ки, техники тә'лим васитәләринин тәтбиги мәктәбләримиздә јахшы тәшкил едилмәсә, онда мәктәбләримиз гаршыда дуран вәзифәләри вахтында вә лајигинчә јеринә јетирә билмәз.

Мә'лум фактдыр ки, индики мәктәблиләрин дүнјакөрүшү, естетик зөвгү, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини өјрәнмәјә артан марағы елә инкишаф етмишдир ки, артыг ән'әнәви дәрс үсуллары онлары гане етмир. Бу үсул бә'зән онлар үчүн чох марагсыз көрүнүр. Һәр күн радиону динләјән, телевизија верилишләринә бахан, тез-тез кино вә театр тамашаларыны көрән ушаглар үчүн бу һал тәбиидир. Мәсәлән, радио вә јахуд телевизија верилишләри заманы һәр һансы бир әдәби әсәрин сәһнәләшдирилмиш мусигили верилишини динләјән шакирд синифдә һәмин әсәрин мүһазирә үсулу илә изаһына марагла гулаг аса билмир. Нәтичәдә дә шакирдләрин биликләри чох сәтһи олур вә бә'зән дә демәк олар ки, аз мүддәтдән сонра јаддан чыхыр.

Бу да ганунаујғун һалдыр ки, инди елм вә техниканын јүксәк инкишаф мәрһәләсиндә шакирдләрә вериләчәк биликләрин һәчми хејли артмышдыр. Бу биликләрин верилмәси үчүн вахт исә олдуғу кими галмагдадыр. Беләликлә дә шакирдләрә

вериләчәк билик вә бачарыгларла онларын гыса мүддәтдә мәнимсәнилмәси арасында бир чәтинлик меjдана чыхыр.

Белә ки, индики мәктәблиләри классик әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләри, совет әдәбијјатынын јүксәк наилијјәтләри вә ССРИ халглары әдәбијјатынын көркәмли сималары илә таныш етмәк үчүн әдәбијјат мүәллимләри дә вахтын азлығыны һисс едирләр.

Апарылан тәдгигатлардан мә'лум олмушдур ки, әјанилијин сон дәрәчә инкишаф етмиш формасы олан техники тә'лим васитәләринин тәтбиги көстәрилән чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн көзәл имканлар јарадыр. Мәһз буна көрә дә мүасир мәктәбдә техники васитәләрдән истифадә етмәк зәруријјәти мүәллимләримиз гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдән биридир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лимдә техники васитәләрин тәтбиги јалныз вериләчәк биликләри садәчә олараг шакирдләрә чатдырмагда дејил, үмумијјәтлә тәдрисин сәмәрәләшдирилмәсиндә, шакирдләрин фәаллашдырылмасында, онларын мүстәгиллилијинин вә тәшәббүскарлығынын артмасында, бир сөзлә шакирдләрин фикри фәаллығынын инкишаф етдирилмәсиндә дә бөјүк рол ојнајыр.

Әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә истифадә олуначаг техники васитләрин нөвләри мүхтәлифдир. Онлар әсасән 3 група бөлүнүр:

1. **Акустик васитләр.** Бу сөз јунанча акустикос сөзүндән олуб, мә'насы сәсли, ешитмә демәкдир.

2. **Визуал васитләр.** Визуал сөзү латынча висуалис, јә'ни **көрмә** демәкдир.

3. **Аудио-визуал** васитләр. Ешитмә вә көрмә просесләри ејни бир вахтда олан васитәләр демәкдир. Даһа доғрусу, акустик васитләрлә визуал васитләрин бирләшмәси демәкдир.

Бу васитләрин дә ајры-ајры нөвләри вардыр. Инди дә онлара нәзәр салаг.

Акустик васитләрин нөвләри

1. Грамофон вал јазылары (фонохрестоматија).
2. Магнитофон лент јазылары.
3. Мүхтәлиф радио верилишләри.
4. Мәктәб радио говшағы.

Визуал вәсаитләрин нөвләри

1. Диапозитивләр.
2. Епипројексија.
3. Диапројексија.
4. Диафилмләр.
5. Сәссиз филмләр (тәдрис, сәнәдли, хроникал, елми-күтләви вә бәдии филмләр).

Аудио-визуал вәсаитләрин нөвләри

1. Сәсләнән диапозитивләр.
2. Сәсләнән епипројексијалар.
3. Сәсләнән диафилмләр.
4. Сәсли тәдрис, хроникал, сәнәдли, елми-күтләви вә бәдии филмләр.
5. Тәдрис телевизија верилишләри.

Техники тә'лим васитәләрин тәтбиг олунан дәрсләр ән'әнәви дәрсләрдән бир сыра мүбаһисәсиз үстүнлүкләрә маликдир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, техники тә'лим васитәләри тәтбиг олунан дәрсләр јүксәк сәвијјәдә әјани кечир. Бу да ајдындыр ки, әјанилик верилмиш биликләрин дәрин вә мөһкәм олмасы үчүн көзәл зәмин јарадыр. Әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим һеч бир әјани васитә илә јарада билмәдији шәраити вә имканы мәһз техники тә'лим васитәләриндән истифадә етмәклә јарада билир. Техники тә'лим васитәләринин тәтбиги шакирдләрин фикри фәаллығыны инкишаф етдирир вә онларын мүстәгил ишләмәләрини тә'мин едир.

Истәр тәрчүмеји-һал материалларыны вә истәрсә дә ајры-ајры әсәрләри шакирдләрә өјрәтмәкдә техники тә'лим васитәләринин ролу олдугча бөјүкдүр.

Мәсәлән, А. С. Пушкинин һәјатыны тәдрис едәркән ән'әнәви дәрс үсулларындан истифадә етдикдә шакирдләрә анчаг мүһазирә јолу илә шаирин һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Белә дәрсләрдә шакирд тез јорулур вә онларын диггәти јајыныр. Лакин Пушкинин һәјатыны тәдрис едәркән «Пушкин литсејдә» тәдрис кинофилминдән истифадә етдикдә дәрс хејли сәмәрәли кечир. Ушаглар шаирин литсеј илләри һаггында, онун гејри-ади габилијјәтә малик олмасы һаггында мараглы һадисәләрин шаһиди олурлар. Белә кино тамашалары шакирдләрдә дәрин емосионал һиссләр ојадыр вә онларын гәлбиндә силинмәз изләр бурахыр.

CS CamScanner ile tarandı

Јахуд башга бир мисал көстәрәк. Һәр һансы бир әсәри тәдрис едәркән магнитофон лент јазыларындан вә ја грамофон валларындан истифадә етмәк олар. Белә јазылар адәтән көркәмли артистләрин, мәшһур сөз усталарынын ифасында јазылыр. Чох вахт әсәрин идејасы илә әлагәдар мусиги фрагментләри илә бирликдә охунур. Әлбәттә, нә гәдәр ифадәли оху бачарығына малик олан мүәллим олса белә онун әсәри охумасы һәмин тә'сири бағышлаја билмәз.

Истәр лирик әсәрләрин — ше'рләрин тәдрисиндә, истәр драм әсәрләринин, истәрсә дә нәср әсрләринин тәдрисиндә магнитофон вә грамофон јазыларыны динләмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Белә јазылары динләмәк һәмин әсәрин мәзмунунун вә идејасынын дәриндән өјрәнилмәсинә көмәк етмәклә бәрабәр, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишафына, онларда көзәл ифачылыг габилијјәтини јараныб инкишаф етмәсинә дә бөјүк тә'сир көстәрир.

Јухарыда гејд етдик ки, тәдрис просесиндә тәтбиг олунан техники васитәләрин бир нөвү дә **акустик** вәсаитләрдир. Акустик вәсаитләр визуал вә аудио-визуал вәсаитләрә нисбәтән асан тәтбиг олуна билән вәсаитләрдир. Белә ки, онларын тәтбиги үчүн хүсуси һазырланмыш синиф отағынын олмасы тәләб олунмур. Техники чәһәтдән дә онлары идарә етмәк асандыр. Бир дә ки, мүәллим өзү дә бу вәсаитләрин бир чохуну һазырлаја биләр.

Демәк олар ки, мәктәбимиздә истифадә етдијимиз акустик вәсаитләрин һамысыны мүәллим вә шакирдләрин көмәји илә һазырламышыг. Биз һәмин јазыларын бир һиссәсини «Радионун мәктәб програмы» серијасындан олан верилишләр заманы бир һиссәсини ајры-ајры әсәрләрин мусигили верилиши заманы, јазычыларын һәјат вә јарадычыгларына һәср едилмиш әдәби верилишләр, јазычы вә шаирләрин чыхышлары заманы, дикәр бир һиссәсини дә јахшы ифачылыг габилијјәтинә малик олан мүәллим вә шакирдләрин ифасында јазмышыг. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләри бу ишә чәлб етдикдә онлар техники вәсаитләрин маһијјәтини даһа дәриндән баша дүшүрләр.

Мән магнитофон лент јазысындан мухтәлиф мәгсәдләрлә истифадә едирәм. Синфә кетмәмишдән әввәл дәрсдә истифадә едәчәјим лент јазысыны сечир, динләјир вә гаршыја гојдуғум мәгсәди мүәјјәнләшдирирәм. Бу мәгсәдә ујғун олараг кириш сөзү һазырлајырам. Кириш сөзүндә шакирдләрин диггәтини әсас мәсәләјә јөнәлтмәјә, онларда верилишә мараг ојатмаға

Scanned with CamScanner

чалышырам. Верилишдән сонра шакирдләрлә апарачағы мүсаһибә үчүн суаллары да әввәлчәдән мүәјјәнләшдирирәм. Верилишин мәзмуну илә әлагәдар олараг чәтин сөзләр, ифадәләр вә хүсуси адлар һаггында изаһатлары да синифә кетмәмиш мүәјјәнләшдирирәм. Синифдә верилиши динләјәркән шакирдләрин фикри фәаллығыны артырмаг вә диггәтләрини бир даһа истигамәтләндирмәк үчүн јери кәлдикчә репликалар да верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә һазырлыг көрүлмәдән акустик васитәләрин тәтбиги көзләнилән мүсбәт нәтичәни вермир.

VIII синифдә Фүзулинин «Мәни чандан усандырды...» гәзәлини тәдрис едәркән магнитофон лент јазысындан нечә истифадә етмәјимдән данышмаг истәјирәм. Һәмин ше'ри мәктәбимиздә ишләјән гочаман әдәбијјат мүәллими Ј. Гулијевин ифасында лентә јаздыг. Һәмин јазыны шакирдләр синифдә динләдикдән сонра гәзәли ајры-ајры шакирдләрин ифасында лентә јаздым. Сонра шакирдләр гәзәли өз ифаларында да динләдиләр. Мән бүтүн синифә мүрачиәт едәрәк дедим ки, «инди сиз бу ики ифада динләдијиниз ше'рдә нә кими охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирдиниз?». Шакирдләр һәмин лент јазысыны тәкрар динләмәк арзусунда олдугларыны билдирдиләр. Јазылары тәкрар динләдикдән сонра онлар е'тираф етдиләр ки, Јагуб мүәллимин ифасы илә бунларын ифасы арасында бир сыра чидди фәргләр вар. Бу барәдә лазыми изаһат вердикдән сонра бир-ики шакирдин ифасында гәзәли јенидән лентә јаздым. Ајдын олду ки, онлар ше'ри икинчи дәфә нисбәтән сәлис вә ифадәли шәкилдә әзбәр дедиләр. Белә дәрсләр шакирдләрин ифачылыг габилијјәтини дә инкишаф етдирир.

Дедик ки, техники тә'лим васитәләринин бир гисми дә визуал васитәләрдир. Јухарыда көстәрдијимиз визуал васитәләрдән бири дә епидиаскопдур. Бу, ән садә вә асан истифадә олунан бир васитәдир. Мән истәр јазычыларын тәрчүмеји-һал материалларыны тәдрис едәркән вә истәрсә дә ајры-ајры әсәрләри тәдрис едәркән епидиаскопдан да истифадә едирәм.

Епидиаскопдан истифадә дә мүәллимдән чидди һазырлыг тәләб едир. Мәсәлән, мән Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјатыны кечәркән онун тәһсил илләри, ишләмәси, журналистлик фәалијјәти, аилә үзвләри һаггында мараглы мә'луматлар верән шәкилләри әлдә едирәм. Һәмин шәкилләри епидиаскоп васитәси илә екранда нүмајиш етдирирәм. Бу заман екранда көстәрилән табло һаггында изаһат вә мүсаһибә апарырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, јазычыларын һәјатыны шакирдләрә белә өјрәтдикдә онларын биликләри даһа мөһкәм олур.

Ајры-ајры әсәрләрин тәдриси заманы да епидиаскопдан даһа кениш истифадә етмәк олар. Һәр бир әсәрә аид чәкилмиш иллүстрасијалардан, ајры-ајры типләрин шәкилләриндән, јахуд драм әсәрләрдән ајры-ајры сәһнәләри көстәрән шәкилләрдән истифадә етмәк чох фајдалы олур.

IX синифдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини тәдрис едәркән Худајарбәјин портретини, Зејнәбин дөјүлмәси сәһнәсини, Мәммәдһәсән әминин ешшәјини апаркән оғлунун ағлаја-ағлаја ешшәји вермәмәјә чәһд көстәрмәсини тәсвир едән вә саир шәкилләри екранда нүмајиш етдирирәм. Бу, һәм әсәрин мәзмуну, һәм дә идејасыны шакирдләрә даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн чох көзәл имканлар јарадыр.

Мәктәбимизин IX синифләриндә белә бир експеримент апардыг. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини IX «А» синфиндә епидеаскопдан истифадә едәрәк, IX «Б» синфиндә исә ән'әнәви үсулла тәдрис етдик. Нәтичәдә мүәјјән етдик ки. IX «А» синфинин шакирдләринин әсәр һаггындакы билији IX «Б» синфинин шакирдләрининкинә нисбәтән даһа кениш, даһа дәрин вә даһа мөһкәмдир. Биз бунун да шаһиди олдуг ки, IX «А» синфинин шакирдләри бөјүк марагла вә хүсуси фәаллыгла дәрсдә иштирак едирдиләр. Апарылан сөһбәтләр заманы мүәјјән олду ки, синифдә зәиф охујан шакирдләр дә суаллара марагла чаваб верирдиләр.

Гејд етдијимиз кими, техники тә'лим васитәләринин бир гисми дә аудио-визуал васитәләрдир. Демәк лазымдыр ки, бу васитәләрдән истифадә етмәк тәдрисин сәмәрәлилијини хүсусилә артырыр. Чүнки бурада көрмә илә ешитмә һисс органлары ејни вахтда фәалијјәт көстәрир. Бу васитәләрдән истифадә етдикдә шакирдләрин шүури фәаллығы вә мүстәгиллији хүсусилә артмыш олур.

Һәмин васитәләрдән бири дә сәсли тәдрис филмләридир.

Көркәмли совет педагогу А. В. Луначарски бөјүк узагкөрәнликлә демишдир ки, бир нечә ил кечәр кино да мәктәбд: јазы тахтасы вә тәбаширин тутдуғу јери тутар. Артыг бу арз һәјата кечмәкдәдир.

Мән бир аз да тәдрис филмләриндән нечә истифадә етмјимдән демәк истәјирәм. Азәри дилиндә тәдрис филмлри олмадығы үчүн мән рус дилиндә олан филмләрдән истифдә едирәм. Мәсәлән, X синифдә Максим Горкинин һәјат вә

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

радычылығыны кечәркән әдибин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонракы һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән «Максим Горки һаггында кино-сәнәдләр» филминдән истифадә етдим. Дәрсә белә бир кириш сөзү илә башладым: Бу дәрсдә бахачағыныз «Максим Горки һаггында кино-сәнәдләр» филминдә әдибин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонракы һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән һадисәләрин шаһиди олачагсыныз. Филмдә В. И. Ленинлә Горкинин достлуғу, Италијада бир груп фәһлә илә көрүшүнү, 1928-чи илдә вәтәнә гајыдаркән Белорусија вағзалында гаршыланмасыны, Бөјүк Театрда тәнтәнәли јығынчаг, Максим Горкинин јерләрдә кечирдији көрүшләри, сөһбәтләри, совет јазычыларынын Биринчи Үмумиттифаг гурултајындакы чыхышыны вә с. көрәчәк вә динләјәчәксиниз.

Филми нүмајиш етдирдикдән сонра мүсаһибә апардым. Мүсаһибә заманы шакирдләр долғун вә әтрафлы чаваблар вердиләр. Шакирд Ф. Максим Горкинин Москвада Белорусија вағзалында гаршыланмасы сәһнәсиндән алдығы тәәссүраты белә ифадә етди:

— Максим Горки һаггында бир чох һекајәләр охумушдум, портретини вә мүхтәлиф шәкилләрини көрмүшдүм, тәрчүмеји-һалыны дөнә-дөнә охумушдум. Лакин онларын һеч бири бу филмдә көрдүјүм гәдәр бу нәчиб инсан һаггында мәндә ајдын тәсәввүр јаратмамышды. Биз бу күн екранда көрдүкләримизи һеч бир китабда көрмәмишдир. Онун мүдрик вә меһрибан бахышлары, тә'сирли мимикалары, узун илләр боју ағыр әмәјин вә мөһнәтли күнләрин чанлы шаһиди олан гырышлы алны бизим гәлбимиздә силинмәз изләр бурахды. Филм бизә мә'лум олмајан јени мә'луматлар верди.

— Бу филмә бахмагла биз Горки һаггында чох шеј өјрәндик. Елә бил ки, о, бизимлә јанашы дуруб данышырды. Мән билирдим ки, о, учабојлу, арыг вә сакит тәбиәтли бир инсандыр. Бу күн биз онун јени кејфијјәтләрини өјрәндик. Бир сөзлә, дејә биләрәм ки, бу филм бизим Горки һаггындакы тәсәввүрләримизи тамамлады.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә һазырлыг ишләри кетдикчә даһа да кенишләнир.

Нәшријјатларымыз јубилеј әдәбијјаты нәшрләрини күндән-күнә артырыр вә кејфијјәтини исә даһа да јахшылашдырырлар. Белә ки, јубилеј нәшрләри нәфис бир шәкилдә, һәм дә бөјүк тиражла бурахылыр.

В. И. Ленинин әсәрләри индијәдәк азәри дилиндә 280 дәфә 2 милјон 900 мин нүсхә үмуми тиражла нәшр едилмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә исә өлкәмиздә В. И. Ленинин әсәрләри ССРИ халгларынын вә харичи өлкә халгларынын 100 дилиндә 348 милјон нүсхә үмуми тиражла 10 мин дәфәдән чох нәшр едилмишдир. Инди ССРИ-нин бүтүн халгларынын дилләриндә Ленин әсәрләри нәшр едилир (бах: «Китаблар аләминдә», № 2, 1969, сәһ. 7).

Азәрнәшр, В. И. Ленинин: «Аз олсун, јахшы олсун», «Бөјүк тәшәббүс», «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» вә «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» әсәрләрини нәшр етмишдир.

«ЛЕВ ТОЛСТОЈ РУС ИНГИЛАБЫНЫН КҮЗКҮСҮ КИМИ»

Мә'лум олдуғу кими, Л. Н. Толстој 82 иллик өмрүнүн тәхминән 60 илини әдәби јарадычылыға сәрф етмишдир. Бу сурәтлә онун әдәби јарадычылығы Русија тарихинин бөјүк бир деврүнү әһатә едир. 60 ил әрзиндә Русијанын игтисади, ичтимаи, сијаси вә мәдәни һәјаты сон дәрәчә дәјишмишди. Бу илләр әрзиндә Крым мүһарибәси, 1861-чи ил ислаһаты, халгчылыг һәрәкаты, 1905-чи ил ингилабы кими мүһүн һадисәләр баш вермишди.

Толстој әсәрләриндә бир тәрәфдән чаризм сијасәтинин амансызлығы, полис-бүрократ гурулушунун сахталығыны, позғунлуғуну көстәрир, истисмарчы чәмијјәтә гаршы нифрәт ојадыр, о бири тәрәфдән дә—сәбр етмәјә, табе олмаға, зүлмә гаршы чыхмамаға чағырыр вә ибтидаи патриархал адәтләрин позулмаз олдуғуну тәсдиг едир. Бурада Толстојун зиддијјәти өзүнү ачыг көстәрир.

Л. Н. Толстој зиддијјәтләринин дәрин вә ајдын тәһлилини В. И. Ленин «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» әсәриндә вермишдир. О, Толстој зиддијјәтләрини белә көстәрир:

CS CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

радычылығыны кечәркән әдибин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонракы һәјат вә фәалиjјәтини экс етдирән «Максим Горки һаггында кино-сәнәдләр» филминдән истифадә етдим. Дәрсә белә бир кириш сөзү илә башладым: Бу дәрсдә бахачағыныз «Максим Горки һаггында кино-сәнәдләр» филминдә әдибин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонракы һәјат вә фәалиjјәтини экс етдирән һадисәләрин шаһиди олачагсыныз. Филмдә В. И. Ленинлә Горкинин достлуғу, Италијада бир груп фәһлә илә көрүшүнү, 1928-чи илдә вәтәнә гајыдаркән Белорусија вағзалында гаршыланмасыны, Бөјүк Театрда тәнтәнәли јығынчаг, Максим Горкинин јерләрдә кечирдији көрүшләри, сөһбәтләри, совет јазычыларынын Биринчи Үмумиттифаг гурултајындакы чыхышыны вә с. көрәчәк вә динләјәчәксиниз.

Филми нүмајиш етдирдикдән сонра мусаһибә апардым. Мусаһибә заманы шакирдләр долғун вә әтрафлы чаваблар вердиләр. Шакирд Ф. Максим Горкинин Москвада Белорусија вағзалында гаршыланмасы сәһнәсиндән алдығы тәәссүраты белә ифадә етди:

— Максим Горки һаггында бир чох һекајәләр охумушдум, портретини вә мүхтәлиф шәкилләрини көрмүшдүм, тәрчүмеји-һалыны дөнә-дөнә охумушдум. Лакин онларын һеч бири бу филмдә көрдүјүм гәдәр бу нәчиб инсан һаггында мәндә ајдын тәсәввүр јаратмамышды. Биз бу күн екранда көрдүкләримизи һеч бир китабда көрмәмишдик. Онун мүдрик вә меһрибан бахышлары, тә'сирли мимикалары, узун илләр боју ағыр әмәјин вә мөһнәтли күнләрин чанлы шаһиди олан гырышлы алны бизим гәлбимиздә силинмәз изләр бурахды. Филм бизә мә'лум олмајан јени мә'луматлар верди.

— Бу филмә бахмагла биз Горки һаггында чох шеј өјрәндик. Елә бил ки, о, бизимлә јанашы дуруб данышырды. Мән билирдим ки, о, учабојлу, арыг вә сакит тәбиәтли бир инсандыр. Бу күн биз онун јени кејфиjјәтләрини өјрәндик. Бир сөзлә, дејә биләрәм ки, бу филм бизим Горки һаггындакы тәсәввүрләримизи тамамлады.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә һазырлыг ишләри кетдикчә даһа да кенишләнир.

Нәшријјатларымыз јубилеј әдәбијјаты нәшрләрини күндән-күнә артырыр вә кејфијјәтини исә даһа да јахшылашдырырлар. Белә ки, јубилеј нәшрләри нәфис бир шәкилдә, һәм дә бөјүк тиражла бурахылыр.

В. И. Ленинин әсәрләри индијәдәк азәри дилиндә 280 дәфә 2 милјон 900 мин нүсхә үмуми тиражла нәшр едилмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә исә өлкәмиздә В. И. Ленинин әсәрләри ССРИ халгларынын вә харичи өлкә халгларынын 100 дилиндә 348 милјон нүсхә үмуми тиражла 10 мин дәфәдән чох нәшр едилмишдир. Инди ССРИ-нин бүтүн халгларынын дилләриндә Ленин әсәрләри нәшр едилир (бах: «Китаблар аләминдә», № 2, 1969, сәһ. 7).

Азәрнәшр, В. И. Ленинин: «Аз олсун, јахшы олсун», «Бөјүк тәшәббүс», «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» вә «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» әсәрләрини нәшр етмишдир.

«ЛЕВ ТОЛСТОЈ РУС ИНГИЛАБЫНЫН КҮЗКҮСҮ КИМИ»

Мә'лум олдуғу кими, Л. Н. Толстој 82 иллик өмрүнүн тәхминән 60 илини әдәби јарадычылыға сәрф етмишдир. Бу сурәтлә онун әдәби јарадычылығы Русија тарихинин бөјүк бир дөврүнү әһатә едир. 60 ил әрзиндә Русијанын игтисади, ичтимаи, сијаси вә мәдәни һәјаты сон дәрәчә дәјишмишди. Бу илләр әрзиндә Крым мүһарибәси, 1861-чи ил ислаһаты, халгчылыг һәрәкаты, 1905-чи ил ингилабы кими мүһүм һадисәләр баш вермишди.

Толстој әсәрләриндә бир тәрәфдән чаризм сијасәтинин амансызлығы, полис-бүрократ гурулушунун сахталығыны, позғунлуғуну көстәрир, истисмарчы чәмијјәтә гаршы нифрәт ојадыр, о бири тәрәфдән дә—сәбр етмәјә, табе олмаға, зүлмә гаршы чыхмамаға чағырыр вә ибтидаи патриархал адәтләрин позулмаз олдуғуну тәсдиг едир. Бурада Толстојун зиддијјәти өзүнү ачыг көстәрир.

Л. Н. Толстој зиддијјәтләринин дәрин вә ајдын тәһлилини В. И. Ленин «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» әсәриндә вермишдир. О, Толстој зиддијјәтләрини белә көстәрир:

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«Толстојун әсәрләриндә, бахышларында, тә'лимләриндә, мәктәбиндә, доғрудан да кәскин зиддијјәтләр вардыр. Бир тәрәфдән, тәкчә рус һәјатынын мисилсиз мәнзәрәләрини дејил, һабелә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл әсәрләрини вермиш олан бир сәнәткар көрүрүк. Дикәр тәрәфдән, бир мүлкәдар, бир Иса диванәси көрүрүк. Бир тәрәфдән, ичтимаи јалан вә сахтакарлыға гаршы олдугча гүввәтли, ачыг вә сәмими бир протест көрүрүк,—дикәр тәрәфдән, бир «толстојчу», јә'ни рус зијалысы адланан үзкүн, әсәби, ирадәсиз, бир адам көрүрүк, о, чамаат гаршысында дөшүнә дөјәрәк дејир: «Мән писәм, мән рәзиләм, лакин мән мә'нәви чәһәтдән өзүмү тәкмилләшдирмәклә мәшғулам; мән даһа әт јемирәм вә инди дүјү котлети јејирәм». Бир тәрәфдән, капиталист истисмары амансыз тәнгид едилир, һөкумәтин зоракылыглары, мәһкәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир, сәрвәтин артмасы вә мәдәнијјәт наилијјәтләри илә фәһлә күтләләринин сәфаләт, чәһаләт вә мәшәггәтләринин артмасы арасындакы зиддијјәтләрин бүтүн дәринлији ашкара чыхарылыр; дикәр тәрәфдән,—зоракылыг јолу илә «зүлм мүгавимәт көстәрмәмәк» диванәчәсинә тәблиғ едилир. Бир тәрәфдән, ән сағлам бир реализм көрүнүр, бүтүн вә һәр чүр пәрдәләр јыртылыб дағылыр:—дикәр тәрәфдән, дүнјада ән мәнфур шејләрдән бири, јә'ни дин тәблиғ едилир, рәсмән вәзифәјә гојулан кешишләрин јеринә мә'нәви әгидәјә көрә олан кешишләри гојмаға сә'ј едилир, јә'ни ән инчә вә буна көрә дә ән мәнфур бир динчилик тәблиғ едилир».

Бу зиддијјәтләрин ичтимаи көкләри нәдән ибарәтдир? Бу суалын ән јахшы чавабыны да В. И. Ленин вермишдир.

«Толстојун бахышларындакы зиддијјәтләр бизим ингилабда кәндлиләрин тарихи фәалијјәтинин зиддијјәтли шәраитинин һәгиги күзкүсүдүр.

Бир тәрәфдән әсрләр боју давам едән тәһкимчилик зүлмү вә ислаһатдан сонра он илләр боју сүр'әтли јохсуллашма дағлар гәдәр нифрәт, гәзәб вә гызғын бир гәтијјәт јаратмышды. Дөвләт килсәсини дә, мүлкәдарлары да, мүлкәдар һөкумәтини дә јерли-дибли арадан галдырмаг, торпаг саһибләринин бүтүн көһнә формалары вә гајдаларыны мәһв етмәк, јери тәмизләмәк, синфи-полис дөвләти әвәзиндә азад вә бәрабәрһүгуглу хырда кәндлиләрин биркәјашајышыны јаратмаг сә'ји,—бу сә'ј ингилабымызда кәндлиләрин һәр бир тарихи аддымында там ајдынлыгла көрүнүр вә шүбһәсиздир ки, Толстојун јазыларынын идеја мәзмуну бә'зән онун бахышлары «системинә» гијмәт верилдији кими мүчәррәд «христиан анархизминә» дејил, һәмин кәндли сә'јинә даһа чох ујғун кәлир.

Дикәр тәрәфдән, јени биркәјашајыш формаларына чан атан кәндлиләр бу биркәјашајышын нечә олмасы лазым кәлдијинә, онларын нә кими мүбаризә илә өзләринә азадлыг әлдә етмәли олдугларына, һәмин мүбаризәдә онлара кимләрин рәһбәр ола биләсинә, кәндли ингилабынын мәнафејинә буржуазија вә буржуа зијалыларынын нечә мүнасибәт бәсләмәсинә, мүлкәдар торпаг саһибләрини мәһв етмәк үчүн нәјә көрә чар һакимијјәтини зоракылыг јолу илә јыхмаг лазым кәлдијинә чох шүурсуз, патриархалчасына, диванәчәсинә јанашырдылар. Кәндлиләрин бүтүн кечмиш һәјаты онлара ағаја вә чиновникә нифрәт бәсләмәји өјрәтмишди, лакин бүтүн бу суаллара һарада чаваб ахтармағы өјрәтмәмишди вә өјрәдә дә билмәзди» (сәһ. 13).

Беләликлә, һәмин әсәрдә В. И. Ленин Толстојун зиддијјәтләринин әсас сәбәбләрини ајдын вә садә бир дил илә охучулара шәрһ едир.

CamScanner ile tarandı

«ЛЕНИН ВӘ ДИЛЧИЛИК»

Һәмин адда китабчанын «Кириш»индә дејилир ки, В. И. Ленин мисилсиз ичтимаи-сијаси хадим олмагла бәрабәр, һәм дә бөјүк алим-философдур. В. И. Ленин һеч заман өз фәалијјәтини анчаг сырф дөвләт мәсәләләри илә мәһдудлашдырмамышдыр. Дөвләт ишләри илә јанашы, ону елм, инчәсәнәт, мәдәнијјәт вә с. мәсәләләр дә дәриндән марагландырмышдыр. Бир алим кими онун елми әһатә даирәси сон дәрәчә кениш вә чохчәһәтлидир. Буна көрә дә физика, кимја, астрономија, биолокија, психолокија, әдәбијјатшүнаслыг, дилшүнаслыг вә с. елмләрин әсас мәсәләләри В. И. Ленинин фәлсәфи әсәрләринин тәһлил-тәдгиг објекти олмушдур.

Дилчилик мәсәләләринин В. И. Ленинин фәлсәфи әсәрләриндә өз тәһлилини тапмасы һеч дә тәсадүфи һал дејилдир...

Дил вә дилчилијә даир В. И. Ленинде һәлә кәнч икән бөјүк мараг вә һәвәс әмәлә кәлмишдир. О, кимназијада охујаркән дил фактларына бир дилчи кими јанашыр, ону изаһ етмәјә, ајдынлашдырмаға чалышырды.

Ленинин дилчилијә олан һәвәси кет-кедә артырды. О, ајры-ајры мәсәләләрдән бәһс едән сырф дилчилик әсәрләрини охујур вә мүталиә едирди.

Ленинде дилчилик елминә бөјүк рәғбәт олдуғу үчүн дил мәсәләләри онун әсәрләриндә хүсуси јер тутур. О, дил мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләр, о чүмләдән «Дилләр мәсәләсинә либералларын вә демократларын мүнасибәти», «Мәчбури дөвләт дили лазымдырмы?», «Рус дилини тәмизләмәк һаггында» адлы әсәрләрини һәср етмишдир. Бунлардан башга, дилин бу вә ја дикәр мәсәләләри јери кәлдикчә ајры-ајры фәлсәфи вә тарихи әсәрләриндә әлагәдар мәсәләләрлә бағлы олараг шәрһ едилмишдир.

Ленинин истәр дилә аид олан мәгалә вә чыхышларында, истәрсә дә ајры-ајры мәсәләләрлә әлагәдар сөјләнилмиш мүлаһизәләриндә дилчилијин бир сыра һәм нәзәри, һәм дә практик проблемләри шәрһ олунур...

Дил вә дилчилик һаггында Ленин ирси дәрин вә кениш тәдгигат иши тәләб едир. Бу проблемин лазыми сәвијјәдә өјрәнилмәси совет дилчилијинин гаршысында чох мүһүм мәсәлә кими дурур...

А. Гурбанов тәрәфиндән јазылмыш «Ленин вә дилчилик» әсәриндә В. И. Ленинин дил мәсәләләринә аид фикирләри һаггында охучу күтләсиндә минимум тәсәввүр јарадылмасына тәшәббүс едилир.

Бу әсәр беш фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «В. И. Ленин дил вә онун ичтимаи характери һаггында» бәһс едән мүәллиф јазыр ки, дил нәдир—суалына дүзкүн чаваб анчаг марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән верилмишдир... В. И. Ленин исә бу мәсәләни даһа да инкишаф етдирмиш, дилә аид дәгиг елми тә'риф верәрәк јазмышдыр: «Дил инсанларын ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир».

В. И. Ленин дилин лап илк дөврләрдә белә ичтимаи характерә малик олдуғуну әсаслы сурәтдә сүбут етмишдир...

Әсәрин икинчи фәслиндә «В. И. Ленин вә дил илә тәфәккүрүн вәһдәти мәсәләси»ндән бәһс олунур. Мүәллиф јазыр ки, дил илә тәфәккүрүн јахын вә фәргли чәһәтләринин тәдгиги, бунлар арасындакы әлагә вә вәһдәтин нисбәти нәзәри дилчилијин ән мүһүм проблемләриндәндир. Бу мәсәлә өз хүсусијјәтләринә көрә олдугча чәтин вә мүрәккәбдир. Елә буна көрә дә буржуа алимләри буну дилчилик елминин

Scanned with CamScanner

әһатә даирәсиндән кәнарда галан бир мәсәлә һесаб етмишдир...

Ленин тә'лиминдән там ајдын олур ки, дил илә тәфәккүрүн бу вәһдәтини ејнилик кими дүшүнмәк һеч бир чәһәтдән догру олмаз. Чүнки бунлар арасында ејнијјәт јох, органик характер дашыјан мөһкәм әлагә вардыр ки, бу да һәр ики категорија арасында вәһдәт тәшкил едир.

Дил вә тәфәккүр мәсәләләрини Ленин тә'лиминә истинад етдикдә дил илә тәфәккүрүн охшар чәһәтләри илә бәрабәр фәргли хүсусијјәтләрә дә малик олдуғу ајдын олур...

Нәһајәт гејд етмәлијик ки, Ленин дил вә тәфәккүр мәсәләсиндә марксизм нәзәријјәсини јарадычы шәкилдә конкрет мәзмунла әсасландырмагла ону јени-јени фактларла долғунлашдырыб инкишаф етдирмишдир. Ејни заманда дилчилијин ән әсас проблемләриндән бирини елми әсасда шәрһ едиб онун әсаслы сурәтдә методолокијасыны вермишдир. Буна көрә дә дил вә тәфәккүр мәсәләсинә даир Ленин тә'лими һәр чүр сәһв бахышларын әсассыз олдуғуну ашкар едиб, онун маһијјәтини үзә чыхармаға имкан верир.

Әсәрин үчүнчү фәслиндә «В. И. Ленин әсәрләриндә дилин лүғәт тәркиби вә лүғәт мәсәләләри»ндән бәһс олунур. Мүәллиф сөһбәтинә белә киришлә башлајыр. Дилин лүғәт тәркиби, онун инкишаф ганунлары, тәмизлији вә саир һаггында Ленинин әсәрләриндә чох гијмәтли фикирләр вардыр. Бурада дилчилик елми үчүн хүсусилә мараглы олан мәсәләләрдән бири дилин лүғәт тәркибинин инкишаф мәнбәләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә әсас верән мүддәалардыр.

Дөрдүнчү фәсил «В. И. Ленин вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри»нә һәср олунмушдур.

Бурада дејилир ки, В. И. Ленин нитг мәдәнијјәти мәсәләсинин маһијјәтини онун сијаси әһәмијјәти илә әлагәләндирмишдир. О, өзүндән әввәлки идејалары инкишаф етдирәрәк пролетар нитг мәдәнијјәтинин әсасыны гојмуш вә онун инкишафына бөјүк сә'ј көстәрмишдир. Буна көрә дә, Ленинин јарадычылығында нитг мәдәнијјәти мәсәләләри хүсуси јер тутур. Онун бу саһәдәки көстәриш вә мәсләһәтләри һазырда да јазыб јарадан, охујуб өјрәнән бүтүн инсанлар үчүн чох гијмәтли вә фајдалыдыр.

Ленин нитг мәдәнијјәтини сосиализм мәдәнијјәтинин әсас үнсүрләриндән бири һесаб едирди. Буна көрә дә о, һәмишә нитг мәдәнијјәти уғрунда мүбаризә апарараг, һәр бир коммунистин јүксәк мәдәни сәвијјәли олмасы үчүн һәр шејдән әввәл онун мәдәни нитгә саһиб олмасыны тәләб едирди.

Ленинә көрә, јүксәк нитг мәдәнијјәти дил васитәләриндән бачарыгла истифадә едәрәк фикри ајдын, јығчам, дәгиг вә ардычыл ифадә етмәкдир...

Бешинчи фәсилдә «В. И. Ленин вә ССРИ халглары дилләринин инкишафы проблеми» мәсәләсиндән бәһс едилир.

Мүәллиф јазыр ки, чохмилләтли Совет дөвләтиндә 120-дән артыг халг јашајыр вә бунларын да һәр биринин өзүнә мәхсус доғма дили вардыр.

ССРИ халгларынын дилләри Совет һакимијјәти илләриндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә инкишаф етмишдир. Бу тәрәгги вә инкишаф Ленинин милли сијасәти илә бағлыдыр.

Белә ки, Ленин милли сијасәти ССРИ халглары дилләринин инкишафында әсас сијаси бүнөврә тәшкил едир...

Нәтичә олараг мүәллиф буну да гејд едир ки, үмумијјәтлә, Ленин идејасынын һәјата кечирилмәси әсасында ССРИ халглары дилләринин елми тәдгиги һазырки дөврдә мүһүм проблемләрдән биридир. Инди милли дилләр һәртәрәфли, кениш вә дәрин тәдгиг олунур...

CamScanner ile tarandı

Дил вә дилчилик һаггында зәнкин вә чохчәһәтли Ленин көстәриш вә мүлаһизәләри һазырда да совет дилчилијинин инкишафына истигамәт верир. Совет дилчилији јенилмәз ленинизмдән, түкәнмәз бир мәнбә кими гидаланараг сүр'әтлә инкишаф едир.

Бүтүн јухарыда гејд олунан мәсәләләр мүәллиф тәрәфиндән китабда кениш вә әтрафлы шәкилдә изаһ олунур.

«АЗӘРБАЈЧАН ФОЛКЛОРУ АНТАЛОКИЈАСЫ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту ики чилдән ибарәт «Азәрбајчан фолклору анталокијасы» китабыны нәшр етмишдир.

Бу китаб илк дәфәдир ки, нәшр едилир. Анталокија ән гәдим дөврләрдән башламыш заманәмизә гәдәр олан дөврү әһатә едир.

Һәр ики китаба әмәк маһнылары, мөвсүм в мәрасим нәғмәләри, аталар сөзләри, тапмачалар, бағламалар, халг тамашалары, ојунлар вә с. дахил едилмишдир.

Анталокијанын изаһат һиссәсиндә гәдим адәт вә е'тигадлара, мәрасимләрә аид кениш мә'лумат верилмишдир.

Анталокија ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи китабда гәдим инсанларын мәишәт вә е'тигадына аид бир сыра нүмунәләр верилмишдир.

Бу һиссәдә атәшпәрәстлик вә тотемизм дөврүнүн галыглары мүһафизә едилән нүмунәләр дә вардыр (күнәши, күләји, јағышы чағырмаг вә с.).

Икинчи китаба әфсанә вә рәвајәтләр дахил едилмишдир. Бу әфсанә вә рәвајәтләр әсасән тарихи абидәләр вә јер адлары илә әлагәдардыр. «Гыз галасы», «Әсһаби-кәһф», «Мәнкәлән ата», «Ахсадин баба» вә с. әфсанәләр атәшпәрәстлик, «Бибиһејбәт», «Гырхгыз», «Хотавәнк» вә дикәр әфсанәләрдә мадәршаһлыг дөврүнүн галыгларына раст кәлирик. Бир сыра әфсанәләрдә исә исламијјәтлә мүбаризә мотивләри вардыр.

Халг адәтләри вә бајрам мәрасимләри һиссәси дә чох мараглыдыр. Бурада тој, доғум, јас адәтләри, Хыдыр Нәби, Ахыр чәршәнбә вә Новруз бајрамы мәрасимләринин ән гәдим вариантлары верилмишдир.

Китабда халг театры ады илә верилән нүмунәләр—«Әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш» тамашасынын мәзмуну зәһмәтлә, «Кос-коса» тамашасынын мәзмуну исә ајинлә әлагәдардыр. Бу кими ибтидаи театр нүмунәләринә халг арасында ојун дејилир.

Мә'лум олдуғу кими, тапмачалар халг јарадычылығынын ән аз нәшр олунан вә чох мараглы нөвләриндәндир. Буну нәзәрә алараг китабда үч јүзә јахын тапмача вә онларын чавабы верилмишдир. Гыфылбәндләр вә бағламалар тапмачалара даһа јахын олдуғундан, китабда онлардан да нүмунәләр верилмишдир.

«Анталокија»нын тәртиб едәни Әһлиман Ахундов јолдашдыр.

«САТИРИК «ЗӘНБУР» ЖУРНАЛЫ»

Бу китабы да Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшр етмишдир.

Китаб дөрд фәсилдән, «Бир нечә сөз»дән ибарәтдир.

Scanned with CamScanner

Киришдә дејилир ки, Азәрбајчан дөври мәтбуат тарихи кечән әсрин 70-чи илләриндән башламыш олса да, гыса мүддәтдә сүр'әтли бир инкишаф јолу кечәрәк әдәби вә ичтимаи-сијаси фикрин зәнкин салнамәсинә чеврилмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан мәтбуаты тарихинин өјрәнилмәси саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Бу дөврдә болшевик мәтбуаты тәдгиг едилмиш, ингилаби демократик мәтбуат органы олан «Молла Нәсрәддин» журналы гисмән өјрәнилмишдир. «Әкинчи» гәзетинә онларча мәгалә һәср едилмишдир... Сон вахтларда мәтбуатымызын XX әср нүмунәси диггәти даһа чох чәлб етмәкдәдир. Бүтүн бунлара бахмајараг Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндә мүһүм јер тутан вә бир гајда олараг либерал-буржуа мәтбуаты адландырылан онларча гәзет вә журналлар исә, демәк олар ки, тәдгигатдан кәнарда галмышдыр. Һалбуки һәмин органлар ичәрисиндә бир чох һалларда ингилаби-демократик мәтбуата гошулан, онун сәсинә сәс верәнләр дә вардыр ки, халгымызын бәдии вә ичтимаи-сијаси фикир тарихини һәртәрәфли өјрәнмәк үчүн бунлары да тәдгиг етмәк вачибдир. Сатирик «Зәнбур» журналы мәһз белә мәтбуат органларындандыр.

Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуаты тарихиндә әсасән мүтәрәгги чәбһә тутдуғуна бахмајараг, «Зәнбур» журналы бу вахта гәдәр өјрәнилмәмиш, онун һаггында һеч бир тәдгигат әсәри јазылмамышдыр.

«Зәнбур» журналында Азәрбајчан әдәбијјатынын бир чох гијмәтли нүмунәләри чап олунмушдур.

Мүәллиф һәмин әсәриндә «Зәнбур»ун мүтәрәгги чәһәтләрини кифајәт гәдәр ачыр, ону «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләринин давамчыларындан бири кими бизә таныдыр.

Гыса десәк, һәмин монографија «Зәнбур» журналынын фәалијјәтинә һәср олунмушдур.

Монографијанын илк фәслиндә «Зәнбур»ун нәшри тарихиндән бәһс олунур. Көстәрилир ки, бу журналын илк нөмрәси 1909-чу илдән Бакыда нәшр олунмаға башламышдыр.

«Зәнбур»ун о дөврдә ишә башламасы Азәрбајчан мәтбуатында әламәтдар бир һадисә кими көстәрилир.

«Молла Нәсрәддин» журналы «Зәнбур»ун идеја чәбһәсинә өз мүсбәт мүнасибәтини билдирәрәк өз рәсмләриндән бириндә јени журналын көһнәпәрәст вә мүртәче гүввәләрә гаршы мүбаризәдә онунла һәмфикир олдуғуну, бир чәбһәдә дурдуғуну көстәрирди.

Мүәллиф гејд едир ки, бу һәгигәтән дә белә иди. Бу ики журналын араларындакы идеја фәргләринә бахмајараг, «Зәнбур» бир чох чәһәтдән «Молла Нәсрәддин»ә бәнзәјиши олан бир сатира органы иди.

«Молла Нәсрәддин» кими «Зәнбур» да һәфтәдә бир дәфә нәшр едилирди. Һәр ики журнал арасында һәм заһири көркәм, һәм дә дахили тәртибат чәһәтиндән јахынлыг мүшаһидә олунур.

«Зәнбур», «Молла Нәсрәддин»и өзүнүн мүәллими сајыр, рәсмләриндә вә әдәби материалларында онунла һәмрә'ј олдуғуну охучусуна чатдырмаг истәјирди.

Сонра әсәрин мүәллифи журналын сәһифәләриндә дәрч олунан мәгаләләрин тәһлилиндән бәһс едир вә көстәрир ки, «Зәнбур» мәзлумлара ачыг-ајдын рәғбәт бәсләјәрәк, онларын истисмарчылара гаршы мүбаризәсинә сәс верирди Мәһз белә чидди хәт-һәрәкәт тутдуғу үчүндүр ки, журнал кениш охучу күтләләрини әһатә едән мәтбуат органларындан биринә чеврилмишдир.

CamScanner ile tarandı

Әсәрин икинчи фәслиндә «Зәнбур»ун сәһифәләриндә дәрч олунан бәдии әдәбијјатдан сөһбәт кедир. Көстәрилир ки, «Зәнбур» өз сәһифәләриндә бәдии әсәрләрә кениш јер верән мәтбуат органларындан бири иди.

XX әср Азәрбајчан сатирик ше'ринин бир сыра көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләри «Зәнбур»ун сәһифәләриндә дәрч олунурду. Бу чәһәтдән журналда дәрч олунан фелјетонлар диггәти чәлб едир. Мүхтәлиф мөвзулары әһатә едән, садә халг дилиндә јазылан фелјетонларда ичтимаи-сијаси сатиранын мүәјјән диггәтәлајиг хүсусијјәтләри вардыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, журналын нәшр олунмуш нөмрәләриндә 200-дән чох ше'р вә фелјетон дәрч едилмишдир. Бәдии әсәрләр үслуб вә әдәби форма чәһәтдән рәнкарәнкдир.

«Зәнбур»ун мөвзу даирәси кениш иди. Бурада XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан һәјат вә мәишәти үчүн характерик олан бир сыра мөвзуларда—синфи бәрабәрсизлијә, чаризмә, гадын әсарәтинә, керилијә, дини хурафата гаршы е'тираз вә башга бу кими мөвзуларда әсәрләр чап олунмушдур.

Үчүнчү фәсилдә «Зәнбур»да дәрч олунан рәсмләрдән бәһс олунур.

«Зәнбур» әдәби-бәдии материалларында олдуғу кими, рәсмләри илә дә көһнә адәт вә ән'әнәләрә гаршы чыхыр. Чаризмин милли-мүстәмләкә сијасәтини гырмачлајыр, 1905-чи ил һадисәләрини әкс етдирирди. «Зәнбур»ун идеја чәбһәсинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә онун карикатураларынын бөјүк ролу вардыр.

Дөрдүнчү фәсилдә журналда күлүшүн бә'зи үсуллары һаггында данышылыр. Көстәрилир ки, «Зәнбур» фурналында күлүшүн ифадә формалары мүхтәлиф иди. Бурада зарафат руһлу, јумшаг, јумористик күлүшлә јанашы, гәзәбли вә амансыз сатира нүмунәләринә дә раст кәлмәк олар.

Гысасы, «Зәнбур» XX әсрин әввәлләриндә әдәбијјатымызда реализм әдәби чәбһәсинин бир әскәри олмуш, күлүшүн мүхтәлиф тә'сир васитәләриндән истифадә едәрәк дөврүнүн кәсир вә нөгсанларыны гамчыламаға чалышмышдыр.

Нәтичә олараг мүәллиф ону да гејд едир ки, «Зәнбур» журналы «Молла Нәсрәддин»ин ән'әнәләриндән истифадә етсә дә, истәр идеја, истәрсә дә сәнәткарлыг чәһәтдән онун сәвијјәсинә чата билмәмишдир. Лакин өзүнүн мүтәрәгги чәһәтләри илә «Зәнбур» XX әсрин әввәлләринд әдәбијјатымызда демократик тәмајүлләрин гүввәтләнмәсинә, халгымызын ичтимаи-сијаси вә бәдии тәфәккүрүн инкишафына көмәк етмишдир.

Мүәллиф И. Ағајев бүтүн јухарыда бәһс олунан мәсәләләри кениш вә этрафлы сурәтдә әсәриндә әкс етдирмишдир.

«НӘРИМАН»

Шаир Нәриман Һәсәнзадәнин «Нәриман» поемасы чапдан чыхмышдыр. О, һәмин поеманы Азәрбајчан халгынын ичтимаи, сијаси мүбаризә тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутан, бөјүк партија вә дөвләт хадими, јазычы, мүәллим, журналист һәким кими таныныб шөһрәт тапан Нәриман Нәримановун һәјаты вә фәалијјәтинә һәср етмишдир.

«Нәриман» поемасы ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә Нәриман Гори семинаријасыны битириб Гызылһачылы кәндиндә мү-

Scanned with CamScanner

әллимлијә башлајыр. Бурада о, чох мүрәккәб бир мүһитлә үз-үзә дајанмыш ики һәјатла гаршылашыр.

Икинчи һиссәдә исә о, Бакыја кәлир, бурада маариф мә'мурлуғуна кедиб оз ана дилиндә дәрс демәк истәдијини билдирир. «Бојну гырахмаллы, синәси медаллы» мә'мур она ана дилиндә дәрс олмадығыны сөјләјир... О, мүәллим палтарыны сојунур, нефтчи палтары кејир, фәһләләр арасында олараг онларын талејини дүшүнүр, онларын һәјатыны өјрәнир, онлара һәјат өјрәдир. Онлара јашамағы, мүбаризә апармагы өјрәдир, охумағы, јазмағы өјрәдир. Онлар үчүн китабхана, гираәтхана ачыр.

Нәриман зәһмәткеш инсанларын бејниндә һәкк олунмуш мүтилик мәнкәнәсини парчаламаға, һәјатын чиловуну онларын өзләринә вермәјә чалышыр. О, фәһләләрә әсил һәгигәти сөјләјир. Тәкчә Бакы фәһләләринә дејил, Иран ингилабына һәм сијаси, һәм дә мадди чәһәтдән көмәк едир. Һәштәрхан фәһләләринә сабаһын јолуну көстәрир. Одессада тәләбәләрин сијаси мүбаризәсинә көмәк едир. Фәһлә тә'тилләринә истигамәт верир, интибаһнамәләр јајыр, вәрәгәләр бурахыр, гәзетләрдә мәгаләләрлә чыхыш едир. Лакин һеч бир һәдә-горху, һәбсләр ону бу нәчиб ишиндән ајыра билмир.

Мүәллиф, ингилабчы Нәриманын бөјүк амал, ишыглы кәләчәк уғрунда апардығы мүбаризәни ону јахындан танıјан бир гоһум, дост кими, чох инандырычы, чанлы вә мараглы көстәрир. Бу ондан ирәли кәлир ки, мүәллиф тәмкинлә, сәбирлә архивләри араşдырмыш, көһнә китаблары варагламыш, гочаман коммунистләрлә сөһбәт еләмиш, беләликлә, Н. Нәримановун бөјүк, зәнкин мүбаризә јолуну, дүрүст вә ајдын өјрәнмишдир. Јалныз бундан сонра о, бу мүрәккәб һадисәләрин зәнкин бәдии лөвһәләрини јаратмышдыр.

Мүәллимләр, Н. Нәримановун һәјат вә јарадычылығыны кечәркән «Нәриман» поемасыны охумағы шакирдләрә мәсләһәт көрмүш олсалар мәктәблиләр бөјүк тарихи шәхсијјәтин һәјат вә јарадычылыг јолуну даһа да дәриндән өјрәнмиш оларлар.

«I СИНИФДӘ ТӘДРИСИН ЈЕНИ ПРОГРАМЛА ТӘШКИЛИНӘ ДАИР МЕТОДИК МАТЕРИАЛЛАР»

1969—1970-чи дәрс илинин илк күнүндән республикамызын бүтүн мәктәбләриндә I синифләр јени програмла ишләмәјә башладылар. Одур ки, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији I синиф мүәллимләринә көмәк мәгсәди илә «I синифдә тәдрисин јени програмла тәшкилинә даир методик материаллар» мәчмуәсини нәшр етмишдир.

Һәмин методик вәсаитдә әсасән ана дили вә ријазијјат програмларынын башлыча хүсусијјәтләри вә һәмин програмларла ишләмәјин јоллары изаһ олунур. Методик вәсаитин киришиндә «Үчиллик ибтидаи тә'лим вә гаршыда дуран вәзифәләр»дән данышылыр вә ибтидаи тә'лим системинин тәкмилләшмәсинин сәбәбләри изаһ олунур. Көстәрилир ки, сон илләрдә апарылан ахтарышлар белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, өлкәмиздә елмин, техниканын, мәдәнијјәтин инкишафы, мәишәтимиздә баш верән јениликләр ушагларын сүр'әтлә инкишафыны тә'мин едир. Ушаглар мәктәбә даһа һазырлыглы кәлир, чох шеј билир вә даһа чох өјрәнмәк истәјирләр. Бу вахта гәдәр олан ибтидаи тә'лим системи исә онларын бу тәләбатыны лазымынча одәмир. Һабелә бу вахта гәдәр олан програм вә дәрсликләр исә шакирдләрин малик олдуглары имканлардан хејли кери галыр. Үмумијјәтлә, ибтидаи тә'лим просеси бүтүн ушагларын дәркетмә фәалијјәтини лазымынча һәрәкәтә кәтирмирди. Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин јаддашынын мөһкәмлији имканы, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн мүстәгиллији лазымынча гијмәтләндирилмирди.

Ибтидаи тә'лим ушагларын инкишафындан кери галдығындан шакирдләрин үмуми инкишафы тә'мин едилмирди.

Сон илләрдә апарылмыш експериментал тәдгигатларын нәтичәси үчиллик ибтидаи тә'лимин мәгсәдәмүвафиглијини сүбут етди.

Ибтидаи тә'лимин јенидән гурулмасынын мүһүм педагожи истигамәти шакирдләрин үмуми инкишафыны тә'мин етмәк үчүн тәдрис-тәрбијә просесинин еффектлијини јүксәлтмәкдир. Експериментал тәдгигатын нәтичәләри көстәрди ки, ајры-ајры фәнләр үзрә шакирдләрин идрак фәалијјәти комплекс експеримент шәраитиндә даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Шакирдләрин үмуми инкишафы ајры-ајры, гырыг-гырыг хәтләр үзрә һәјата кечирилмир. Бу, там бир просес шәклиндә өзүнү көстәрир. Ушагларын инкишафы үчүн педагожи тә'сирин тамлығы мүһүм рол ојнајыр.

Јени ибтидаи тә'лим системинин башлыча мәгсәди тә'лимин гурулушу илә мәктәблиләрин үмуми инкишафынын кедиши арасындакы објектив әлагәләрин характерини ачмагдан ибарәтдир. Шакирдләрин үмуми инкишафынын тә'мин едилмәси һәртәрәфли, дәрин вә мөһкәм биликләрин е'тибарлы әсасы һесаб олунур.

Киришдә бу да гејд олунур ки, мәктәбләримиздә өтән илләрдә јени програм үзрә апарылан експериментләрин нәтичәләри көстәрир ки, шакирдләрин һәјат тәчрүбәсинә, марағына, јарадычы фәалијјәтинә диггәтлә јанашылдыгда, чохлу фактик материала әсасән үмумиләшдирмә апарылдыгда, тә'лимдә јүксәк нәтичәләр әлдә едилир вә ибтидаи тә'лимин гаршысында гојулмуш вәзифәләр үч ил әрзиндә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилир.

Јени програмларын експериментал сынагдан кечирилмәси көстәрди ки, нәзәри чәһәтдән кифајәт гәдәр һазырлығы олмајан мүәллимләр јени материалларын тәдрисиндә чидди чәтинликләрә раст кәлирләр.

Үчиллик ибтидаи тә'лим системинин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн мүәллим програм вә дәрсликләри диггәтлә өјрәнмәли, јени системин әввәлкиндән үстүнлүкләрини дәрк етмәли, өз нәзәри вә методик һазырлығыны артырмалы, үмумдөвләт әһәмијјәти олан бу тәдбирин өһдәсиндән кәләчәјинә дахили инам һисс етмәлидир.

Бундан сонра мәчмуәдә педагожи елмләр намизәди Ј. Кәримовун «Савад тә'лиминин әсас хүсусијјәтләри» адлы мәгаләси дәрч олунур.

О, көстәрир ки, јени програма әсасән савад тә'лиминин гаршысында үч ај әрзиндә ушаглара дүзкүн охумаг вәрдиши ашыламаг, һәрфләрин дүзкүн јазылышыны вә онларын сөзләрдә дүзкүн битишдирилмәсини өјрәтмәк, јазы гајдаларынын мүвәффәгијјәтлә мәнимсәнилмәси үчүн бүнөврә һазырламаг вәзифәси дурур. Бу дөврдә ушагларын әтраф аләм һаггында тәсәввүрләрини кенишләндирмәк, дәгигләшдирмәк, онларын нитгини, тәфәккүрүнү, дәркетмә марағыны инкишаф етдирмәк үзрә дә иш кетмәлидир.

Бундан әлавә, савад тә'лими дөврүндә ушаг коллективинин јарадылмасы, ушагларын мүнтәзәм тә'лим әмәјинә вә дүзкүн давраныш гајдаларына алышдырылмасы үзрә иш апарылыр.

Белә бир киришдән сонра мүәллиф јухарыда һаггында данышдығы мәсәләләрин кениш вә әтрафлы шәрһини верир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Мәчмуәдә дәрч олунмуш мәгаләләрдән бири дә јенә һәмин мүәллифин «Јазы тә'лиминин тәкмилләшдирилмәси» адлы мәгаләсидир.

Һәмин мәгаләдә ибтидаи тә'лимин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири—шакирдләрә көзәл, ајдын, тәмиз вә сүр'әтлә јазмаг вердиши ашыламаг мәсәләсиндән бәһс олунур.

Мүәллиф јазыр ки, республикамызын мәктәбләриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синифләрин әксәријјәтиндә һүснхәт мәшғәләләри формал апарылыр, шакирдләр каллиграфик гајдалары, јазыда естетиканы лазымынча көзләмирдиләр. Әксәр һалларда һүснхәт мәшғәләләриндә диггәтин јалныз тәзјигә вә һәрфин көзәл јазылмасына јөнәлдилмәси јазыда ајдынлыг, дәгиглик, рабитәлилик вә сүр'әтлилијин унудулмасы илә нәтичәләнир...

Сон илләрдә һүснхәт тә'лимини тәкмилләшдирмәк үчүн бир сыра ахтарышлар апарылмышдыр. Бу ахтарышлар һүснхәт тә'лиминин мәгсәди, мәзмуну, үсуллары, јазы ләвазиматы илә, бир сөзлә, һүснхәттин варлығы илә бағлыдыр.

Мүәллиф, мәгаләсиндә һәмин мәсәләләрдән бәһс едир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин методисти, Һ. Һәсәнов мәчмуәдә «Савад тә'лими үзрә дәрс нүмунәләри» адлы мәгалә илә чыхыш едир. О, көстәрир ки, савад тә'лими дөврү ана дили тә'лиминин бүнөврәси олмагла мүәллимдән кәркин вә јарадычы ишләмәји тәләб едир.

Мүәллиф мәгаләсиндә јени програма әсасән савад тә'лиминин гыса мүддәтдә даһа сәмәрәли үсулла тәшкил олунмасына аид бир сыра дәрс нүмунәләри верир.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими М. Мәммәдовун «I синифдә шакирдләрин гираәт вердишләринин инкишаф етдирилмәси» адлы мәгаләсиндә ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәт дәрсләринин шакирдләрә шүурлу, дүзкүн, сүр'әтли вә ифадәли охумаг вердишләри ашыламаг, онлара тәбиәт вә чәмијјәт һаггында илк мә'лумат вермәк, һәмчинин ушагларын әхлаги вә естетик тәрбијәсини тә'мин етмәк мәгсәди дашымасындан бәһс олунур.

М. Мәммәдовун мәчмуәдәки «I синифдә мүшаһидәләр» адлы мәгаләсиндә јени програма әсасән I синиф шакирдләринә онлары әһатә едән тәбиәт һаггында садә, лакин елми биликләр верилмәсиндән бәһс едир. Көстәрилир ки, тәбиәт үзәриндә мүшаһидәләр шакирдләрдә һәссаслыг, тәбиәтә, көзәллијә мәһәббәт вә ону горумаг һиссини тәрбијә едир.

Азәрбајчан ЕТПИ-нин аспиранты З. Османовун мәчмуәдә «I синфин ријазијјат дәрсләриндә һәндәсә материалынын һесабла әлагәли тәдрисинә даир» мәгаләси верилир. Бурада гејд олунур ки, I синфин ријазијјат дәрсләри елә гурулмушдур ки, һесаб материалынын тәдриси заманы һәндәсәјә даир материаллардан вә әксинә һәндәсә материалларынын тәдриси заманы исә һесаб материалларындан сәмәрәли истифадә олуна билсин. Белә бир гаршылыглы әлагә јарадыланда һәм һәндәсә, һәм дә һесаб материалы шакирдләр тәрәфиндән даһа шүурлу мәнимсәнилир вә узун заман јаддан чыхмыр.

Мүәллиф һәмин мәгаләсиндә һәндәсәјә аид материалларын һесабла әлагәли өјрәнилмәси мәсәләсиндән бәһс едир.

Азәрбајчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти Ә. Әлијевин «Ријазијјатдан илк дәрсләрин тәдрисинә даир методик ишләмәләр» адлы мәгаләси белә киришлә башлајыр:

— Ријазијјатдан илк дәрсләрин елми, методик вә тәрбијәви чәһәтдән дүзкүн тәшкили сонракы дәрсләрин јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрир, сонра илк дәрсләрин тәшкилиндән бәһс едир.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими, педагожи елмләр намизәди М. Исмихановун «Азкомплектли мәктәбдә тә'лимин тәшкили» мәсәләсиндән данышылыр. Көстәрилир ки, үчиллик ибтидаи тә'лим системинә кечилмәси илә әлагәдар олараг азкомплектли ибтидаи мәктәбләрдә тә'лимин тәшкили мәсәләләринә хүсуси диггәтлә јанашмаг тәләб олунур. Јени шәраитдә мәһз азкомплектли мәктәбләрин иш системиндә мүәјјән дәјишикликләр етмәк лазым кәлир. Сонра мүәллиф јазысында һәмин дәјишикликләрдән бәһс едир.

Бунлардан әлавә, мәчмуәдә бир нечә тәрчүмә материаллары да верилмишдир. ССРИ ПЕА Үмуми вә Политехник Тәһсил Елми-Тәдгигат Институтунун баш елми ишчиси М. И. Моро мәгаләсиндә биринчи синиф үчүн јени ријазијјат програмынын әсас хүсусијјәтләри»ндән бәһс едир. О, көстәрир ки, ријазијјатдан јени програмда бир сыра мәсәләләр принсипиал олараг тәзә гајда илә һәлл едилир.

Бу програмла ишләдикчә, һәр шејдән әввәл, тәдрис просесинин елә гурулмасына сә'ј көстәрилмәлидир ки, ушагларын дәркетмә имканларындан тамамилә истифадә олунмагла, онларын һәртәрәфли инкишафы тә'мин едилсин.

Сонра мәгаләдә I синфин ријазијјат курсунда әсас мөвзулардан бири «Онлуг» мөвзусундан бәһс олунур.

Һәмин мүәллифин мәчмуәдә икинчи бир мәгаләси—«I синифдә јени програм үзрә ријазијјат тә'лиминин хүсусијјәтләри» дә дәрч олунмушдур.

Мәчмуәдә һәмчинин бир сыра дикәр мүәллифләрин мәгаләләри дә верилмишдир.

Јухарыда гејд олунан мәсәләләр һаггында ибтидаи синиф мүәллимләри әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн «I синифдә тәдрисин јени програмла тәшкилинә даир методик материаллар» адлы мәчмуәдән кениш истифадә едә биләрләр.

«ӘМӘЈИН ЕСТЕТИКАСЫ»

Бу китабчаны Азәрнәшр бурахмышдыр. Китабчада инсанын әмәкдән алдығы естетик зөвгдән бәһс олунур. Мүәллиф А. Микајылов әмәк просесинин естетик кејфијјәтини арашдырыр, истеһсалат шәраитинин көзәлләшдирилмәси мәсәләләринә тохунур, иш мүһитинин, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин естетик мәзијјәтиндән данышыр. Китабчада әмәјин нәтичәсинин доғурдуғу естетик һиссин тәбиәти, јарадычы әмәјин поетик маһијјәти изаһ едилир.

Мүәллиф коммунист әмәјинин естетик хүсусијјәтләриндән бәһс етмәклә јанашы, буржуа чәмијјәтиндә әмәјин бөһранлы вә зиддијјәтли характерини конкрет фактларла көстәрир.

Мүәллиф әсәринә белә бир нәтичә илә јекун вурур.

Инсанын естетик чәһәтдән тәкмилләшмәсиндә әмәк, јарадычылыг мүһүм јер тутур. Бүтүн јениликләри инсан әмәји, зәкасы јарадыр.

Ушаглар үчүн һазырланан ојунчагдан тутмуш мебелә кими, адичә дүјмәдән башламыш тәјјарәјәдәк—һәр шејдә инсан јарашыг вә көзәллик арајыр. Бүтүн бу шејләри инсанлар инсанлар үчүн јарадыр. Дејирләр ки, инсан көзүндән, гулағындан, чаванлашар. Көзәл пред-

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Мәчмуәдә дәрч олунмуш мәгаләләрдән бири дә јенә һәмин мүәллифин «Јазы тә'лиминин тәкмилләшдирилмәси» адлы мәгаләсидир.

Һәмин мәгаләдә ибтидаи тә'лимин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири—шакирдләрә көзәл, ајдын, тәмиз вә сүр'әтлә јазмаг вәрдиши ашыламаг мәсәләсиндән бәһс олунур.

Мүәллиф јазыр ки, республикамызын мәктәбләриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синифләрин әксәријјәтиндә һүснхәт мәшғәләләри формал апарылыр, шакирдләр каллиграфик гајдалары, јазыда естетиканы лазымынча көзләмирдиләр. Әксәр һалларда һүснхәт мәшғәләләриндә диггәтин јалныз тәзјигә вә һәрфин көзәл јазылмасына јөнәлдилмәси јазыда ајдынлыг, дәгиглик, рабитәлилик вә сүр'әтлилијин унудулмасы илә нәтичәләнир...

Сон илләрдә һүснхәт тә'лимини тәкмилләшдирмәк үчүн бир сыра ахтарышлар апарылмышдыр. Бу ахтарышлар һүснхәт тә'лиминин мәгсәди, мәзмуну, үсуллары, јазы ләвазиматы илә, бир сөзлә, һүснхәттин варлығы илә бағлыдыр.

Мүәллиф, мәгаләсиндә һәмин мәсәләләрдән бәһс едир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин методисти, Һ. Һәсәнов мәчмуәдә «Савад тә'лими үзрә дәрс нүмунәләри» адлы мәгалә илә чыхыш едир. О, көстәрир ки, савад тә'лими дөвру ана дили тә'лиминин бүнөврәси олмагла мүәллимдән кәркин вә јарадычы ишләмәји тәләб едир.

Мүәллиф мәгаләсиндә јени програма әсасән савад тә'лиминин гыса мүддәтдә даһа сәмәрәли үсулла тәшкил олунмасына аид бир сыра дәрс нүмунәләри верир.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими М. Мәммәдовун «I синифдә шакирдләрин гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси» адлы мәгаләсиндә ибтидаи синифләрдә изаһлы гираәт дәрсләринин шакирдләрә шүурлу, дүзкүн, сүр'әтли вә ифадәли охумаг вәрдишләри ашыламаг, онлара тәбиәт вә чәмијјәт һаггында илк мә'лумат вермәк, һәмчинин ушагларын әхлаги вә естетик тәрбијәсини тә'мин етмәк мәгсәди дашымасындан бәһс олунур.

М. Мәммәдовун мәчмуәдәки «I синифдә мүшаһидәләр» адлы мәгаләсиндә јени програма әсасән I синиф шакирдләринә онлары әһатә едән тәбиәт һаггында садә, лакин елми биликләр верилмәсиндән бәһс едир. Көстәрилир ки, тәбиәт үзәриндә мүшаһидәләр шакирдләрдә һәссаслыг, тәбиәтә, көзәллијә мәһәббәт вә ону горумаг һиссини тәрбијә едир.

Азәрбајчан ЕТПИ-нин аспиранты З. Османовун мәчмуәдә «I синфин ријазијјат дәрсләриндә һәндәсә материалынын һесабла әлагәли тәдрисинә даир» мәгаләси верилир. Бурада гејд олунур ки, I синфин ријазијјат дәрсләри елә гурулмушдур ки, һесаб материалынын тәдриси заманы һәндәсәјә даир материаллардан вә әксинә һәндәсә материалларынын тәдриси заманы исә һесаб материалларындан сәмәрәли истифадә олуна билсин. Belә бир гаршылыглы әлагә јарадыланда һәм һәндәсә, һәм дә һесаб материалы шакирдләр тәрәфиндән даһа шүурлу мәнимсәнилир вә узун заман јаддан чыхмыр.

Мүәллиф һәмин мәгаләсиндә һәндәсәјә аид материалларын һесабла әлагәли өјрәнилмәси мәсәләсиндән бәһс едир.

Азәрбајчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти Ә. Әлијевин «Ријазијјатдан илк дәрсләрин тәдрисинә даир методик ишләмәләр» адлы мәгаләси белә киришлә башлајыр:

— Ријазијјатдан илк дәрсләрин елми, методик вә тәрбијәви чәһәтдән дүзкүн тәшкили сонракы дәрсләрин јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрир, сонра илк дәрсләрин тәшкилиндән бәһс едир.

CamScanner ile tarandı

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими, педагожи елмләр намизәди М. Исмихановун «Азкомплектли мәктәбдә тә'лимин тәшкили» мәсәләсиндән данышылыр. Көстәрилир ки, үчиллик ибтидаи тә'лим системинә кечилмәси илә әлагәдар олараг азкомплектли ибтидаи мәктәбләрдә тә'лимин тәшкили мәсәләләринә хүсуси диггәтлә јанашмаг тәләб олунур. Јени шәраитдә мәһз азкомплектли мәктәбләрин иш системиндә мүәјјән дәјишикликләр етмәк лазым кәлир. Сонра мүәллиф јазысында һәмин дәјишикликләрдән бәһс едир.

Бунлардан әлавә, мәчмуәдә бир нечә тәрчүмә материаллары да верилмишдир. ССРИ ПЕА Үмуми вә Политехник Тәһсил Елми-Тәдгигат Институтунун баш елми ишчиси М. И. Моро мәгаләсиндә биринчи синиф үчүн јени ријазијјат програмынын әсас хүсусијјәтләри»ндән бәһс едир. О, көстәрир ки, ријазијјатдан јени програмда бир сыра мәсәләләр принсипиал олараг тәзә гајда илә һәлл едилир.

Бу програмла ишләдикчә, һәр шејдән әввәл, тәдрис просесинин елә гурулмасына сә'ј көстәрилмәлидир ки, ушагларын дәркетмә имканларындан тамамилә истифадә олунмагла, онларын һәртәрәфли инкишафы тә'мин едилсин.

Сонра мәгаләдә I синфин ријазијјат курсунда әсас мөвзулардан бири «Онлуг» мөвзусундан бәһс олунур.

Һәмин мүәллифин мәчмуәдә икинчи бир мәгаләси—«I синифдә јени програм үзрә ријазијјат тә'лиминин хүсусијјәтләри» дә дәрч олунмушдур.

Мәчмуәдә һәмчинин бир сыра дикәр мүәллифләрин мәгаләләри дә верилмишдир.

Јухарыда гејд олунан мәсәләләр һаггында ибтидаи синиф мүәллимләри әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн «I синифдә тәдрисин јени програмла тәшкилинә даир методик материаллар» адлы мәчмуәдән кениш истифадә едә биләрләр.

«ӘМӘЈИН ЕСТЕТИКАСЫ»

Бу китабчаны Азәрнәшр бурахмышдыр. Китабчада инсанын әмәкдән алдығы естетик зовгдан бәһс олунур. Мүәллиф А. Микајылов әмәк просесинин естетик кејфијјәтини араşдырыр, истеһсалат шәраитинин көзәлләшдирилмәси мәсәләләринә тохунур, иш мүһитинин, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин естетик мәзијјәтиндән данышыр. Китабчада әмәјин нәтичәсинин доғурдуғу естетик һиссин тәбиәти, јарадычы әмәјин поетик маһијјәти изаһ едилир.

Мүәллиф коммунист әмәјинин естетик хүсусијјәтләриндән бәһс етмәклә јанашы, буржуа чәмијјәтиндә әмәјин бөһранлы вә зиддијјәтли характерини конкрет фактларла көстәрир.

Мүәллиф әсәринә белә бир нәтичә илә јекун вурур.

Инсанын естетик чәһәтдән тәкмилләшмәсиндә әмәк, јарадычылыг мүһүм јер тутур. Бүтүн јениликләри инсан әмәји, зәкасы јарадыр.

Ушаглар үчүн һазырланан ојунчагдан тутмуш мебелә кими, адичә дүјмәдән башламыш тәјјарәјәдәк—һәр шејдә инсан јарашыг вә көзәллик арајыр. Бүтүн бу шејләри инсанлар инсанлар үчүн јарадыр. Дејирләр ки, инсан көзүндән, гулағындан, чаванлашар. Көзәл пред-

Scanned with CamScanner

метләр көрдүкдә, мәлаһәтли, аһәнкдар мусиги ешитдикдә инсан м
нәви чәһәтдән сағламлашыр, онун зөвгү сафлашыр. Дүзкүн һә
едилмиш ријазијјат мәсәләси, мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмы
елми тәдгигат, көзәл ифа едилмиш мусиги парчасы бизә хош тә'с
бағышлајыр. Јүксәк бәдии кејфијјәтә малик сәнәт әсәри мәсәлән, Н
заминин «Једди көзәл» поемасы, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнуну
М Ә. Сабирин ше'рләри, С. Вурғунун «Комсомол поемасы», Ф. Әм
ровун «Азәрбајчан капричиосу», Т. Салаһовун «Сәһәр ешелону»
с. өз емосионал тә'сир күчү илә, сөзләрин, сәсләрин, рәнкләрин һ
јатилији, дәгиглији вә идракы әһәмијјәти илә бизә хош дујғулар аш
лајыр. Јарадычылығын, сәнәткарлығын күчүнә, һәр шејдән әввә
көркин, узун сүрән өмәјин гүввәсинә инсан дәрин мәһәббәт бәсләји

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Техники редактор **М. Тофиг.**

Чапа имзаланмыш 12/IX-1969-чу ил. Кағыз форматы 60×84[1]/16=3,5 кағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги. ФГ 19842. Сифариш № 4685. Тираж 9.300

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гэп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

П р и л о ж е н и е к ж у р н а л у

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1969

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner